

UDK 316.334.5:316.4
Znanstveni skup

Okrugli stol: “Mreža naselja u umreženom društvu: društvene i prostorne promjene u nekim tranzicijskim zemljama”

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, 2. lipnja 2006.

SAŽETAK Okrugli stol **Mreža naselja u umreženom društvu: društvene i prostorne promjene u nekim tranzicijskim zemljama** održan je 2. lipnja 2006. godine u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu. Organizirala ga je grupa za istraživanje prostora, sela i grada iz IDIZ-a vezujući ga uz znanstvenoistraživački projekt *Sociološki aspekti mreže naselja u kontekstu tranzicije* (2002.–2005.). Navedeni projekt i okrugli stol realizirani su uz novčanu potporu Ministarstva obrazovanja, znanosti i športa RH. Okrugli stol bio je podijeljen na dva tematska dijela. U prvom dijelu, pod nazivom *Mreža naselja u umreženom društvu*, raspravljalo se o tematskom broju *Sociologije sela* (169/2005.) s radovima na temu *Sociologijski aspekti mreže naselja*, proizišlim iz spomenutoga projekta. U drugom dijelu otvorena je diskusija na temu *Akteri društvenih promjena u prostoru* i to kako u Hrvatskoj tako i u nama susjednim tranzicijskim zemljama, Sloveniji i Srbiji. Iz Slovenije su sudjelovali i izlagali *prof. dr. Zdravko Mlinar* i *dr. sc. Marjan Hočevar* (oboje iz Ljubljane), a iz Srbije *dr. sc. Ksenija Petovar*, *dr. sc. Sreten Vujović*, *dr. sc. Miodrag Vujošević* (svi iz Beograda) i *dr. sc. Ljubinka Pušić* (iz Novog Sada). Iz Hrvatske su, uz sudionike iz Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu, bili pozvani izlagači iz nekoliko institucija – Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Instituta društvenih znanosti “Ivo Pilar” iz Zagreba, Studijskog centra za socijalni rad Pravnoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Ministarstva zaštite okoliša, graditeljstva i prostornog uređenja, te nekih drugih institucija.

U spomenutom tematskom broju *Sociologije sela* objavljena su dva podskupa radova koji se odnose na fenomen umreženoga društva (*networked society*) i mrežu naselja (*settlements network*). Prvi podskup čine radovi proizišli iz znanstvenoistraživačkog projekta *Sociološki aspekti mreže naselja u kontekstu tranzicije* u kojem je objavljeno pet izvornih znanstvenih radova troje istraživača – Alije Hodžića, Dušice Seferagić i Milana Župančića. Drugi podskup sadrži pet predmetno srodnih tekstova šestoro inozemnih autora – Marjana Hočevara i Zdravka Mlinara iz Slovenije, Ksenije Petovar i Ljubinka Pušića iz Srbije, te Zorana Roce i Marije de Nazare Oliveira Roca iz Portugala.

Skup je otvorila dr. sc. Dušica Seferagić i njime koordinirala u suradnji s mr. sc. Alijom Hodžićem. U uvodnim izlaganjima sudjelovali su i mr. sc. Alija Hodžić i Antun Petak (oboje iz Zagreba – IDIZ), koji su iznijeli iscrpna izvješća o rezultatima projekta. Zatim je slijedilo izlaganje dr. sc. Ljubinka Pušića (Novi Sad) o teorijskom diskursu i o stanju u Srbiji i Vojvodini u vrijeme tranzicije te promjenama u urbanim i ruralnim prostorima u njima. Milan Župančić (Zagreb – IDIZ) iznio je stanje u ruralnim sredinama Hrvatske u proteklom vremenu. Na temu umreženosti prostora

govorili su i mr. sc. Anđelina Svirčić Gotovac (Zagreb – IDIZ) (ukratko je izložila problematiku svoga magistarskog rada o kvaliteti života u zagrebačkoj mreži naselja), te dr. sc. Marjan Hočevar (Ljubljana) (o globalizacijskim uvjetima unutar postojećih mreža naselja u Sloveniji). Nakon izlaganja u prvom tematskom dijelu nastavljena je plodna diskusija u kojoj su sudjelovali brojni sudionici – Ivan Cifrić, Sreten Vujović, Zdravko Mlinar, Jasenka Kodrnja, Dušica Seferagić, Miodrag Vujošević, Ksenija Petovar, Ljubinko Pušić, Alija Hodžić... Najzanimljivija su bila teoretska izlaganja i diskusije o prostorno-socijalnom diskursu (Pušić, Vujović, Vujošević, Cifrić, Hodžić...) u kojima se dovode u pitanje dosadašnji pristupi prostoru “zapadno-centričnog tipa” te zastarjelo poimanje podjele na ruralno i urbano, s obzirom da su stvarne promjene u prostoru pokazale prožimanje tih dvaju prostora, pa onda i kategorija kojima se više ne mogu objasniti nova zbivanja u prostoru.

Drugi dio okruglog stola na temu *Akteri društvenih promjena u prostoru* potaknut je prijedlogom istraživačkog projekta što ga je grupa za prostor, selo i grad IDIZ-a podnijela Ministarstvu znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske, ali i prethodnim istraživanjima koja pokazuju da je društveni prostor poprište sučeljavanja i kompeticija *različitih aktera* za postizanjem određenih ciljeva. U novom kontekstu akteri su svi subjekti koji svojim djelovanjem i interaktivnošću utječu na društvene promjene i razvoj određenog prostora, od lokalne i regionalne sredine do nacionalne i globalne razine. Oni utječu na upotrebu prostora, društveno strukturiranje, prostornu i socijalnu pokretljivost, na naseljenost i *naseljsku morfologiju*. U svome djelovanju različiti akteri koriste i različite resurse, izvore moći i kompetencije. Hrvatska je (kao i ostale tranzicijske zemlje) naglo zahvaćena *globalizacijskim procesima* koji, pod utjecajem neoliberalizma podliježu deregulaciji, otvorenosti, te društvenoj i prostornoj fleksibilnosti. Na djelu je proces u kojemu raste utjecaj globalnih aktera, a smanjuje se utjecaj državnoga reguliranja na različitim razinama prostorne organizacije društva. To se na lokalnoj razini najviše manifestira kroz sučeljavanje tradicionalnoga i modernoga što je ujedno izazov i za domaće aktere da se uključe u globalizacijske trendove. Pritom nužno dolazi i do novoga restrukturiranja u prostoru pri čemu će brže napredovati gradovi i regije koje se svojim intelektualnim kapitalom i informatičkom osposobljenošću mogu efikasnije uključivati u globalno i hijerarhijski *umreženo društvo* (Castells, Soja, Sassen). U prostoru postoji snažna koncentracija financijske moći, informacija i kulturnog kapitala, pogotovo u *megagradovima* i svjetskim metropolama; što ne isključuje i djelovanje prodornijih lokalnih aktera u urbanoj i ruralnoj sredini (Mendras). Stoga bi ciljevi budućih istraživanja trebali biti prepoznavanje različitih tipova aktera koji svojim djelovanjem i interaktivnošću formiraju nove oblike društvene strukture, te promjene u prostoru, funkcioniranju grada, sela i lokalne zajednice.

Prvo izlaganje na ovu temu iznio je prof. dr. sc. Zdravko Mlinar o brojnim teoretskim pristupima koji se bave akterima i strukturama u fizičkom i virtualnom prostoru. Naveo je niz primjera, oslanjajući se najviše na slučaj Kopra. Zatim je slijedilo izlaganje dr. sc. Sretena Vujovića o podjeli i utjecaju različitih aktera u urbanim prostorima Srbije danas. Dr. sc. Ksenija Petovar govorila je o brojnim uzurpacijama i malverzacijama u prostoru te negativnostima što ih sa sobom donose, također na primjeru Srbije. Dr. sc. Anka Mišetić iznijela je specifičan primjer iz hrvatske ruralne mreže naselja, kroz istraživanje o stanju u selima Lonjskog polja kao dijela europske i svjetske mreže naselja. I drugi dio okruglog stola izazvao je burnu diskusiju brojnih sudionika – Miodrag Vujošević, Ljubinko Pušić, Sreten Vujović, Dušica Se-

feragić, Anđelina Svirčić Gotovac, Zdravko Mlinar, Alija Hodžić, Marjan Hočevar, Antun Petak...

Referati i diskusije o analiziranim fenomenima pokazali su sličnosti i različitosti u trima zemljama – Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji, u europskom i u globalnom kontekstu. Slovenija je visokourbanizirana zemlja, s najvišim standardom života stanovništva. Teza M. Hočevara o sklonosti Slovenaca ruralnom načinu života može se propitati ali i objasniti urbaniziranošću cijelog njezina prostora, fizičkom dostupnošću svih urbanih dobara te izvrsnim prometnim vezama među naseljima. Hrvatska ima piramidalnu mrežu naselja, sa Zagrebom kao metropolom na vrhu, ima tri makroregionalna centra (Split, Rijeka i Osijek), s većim brojem srednjih gradova te mnogo manjih gradova i sela; potonji ne pokazuju razvojne potencijale, što zbog politike centralizacije što zbog inertnosti lokalnih aktera. Srbija je u cjelini oslonjena na glavni grad, Beograd, koji još uvijek privlači najviše stanovnika Srbije te Bosne i Hercegovine, dok provincija propada. Uz Beograd, ističe se još samo Novi Sad, kao glavni grad Vojvodine, premda je Vojvodina više urbanizirana od uže Srbije. Kvaliteta života, posebno u Beogradu, pokazuje velike nejednakosti potencirane neregularnim neoliberalnim ponašanjem aktera u prostoru. Slična, ali blaža konstatacija odnosi se i na Zagreb. Pitanje mreže naselja u trima navedenim tranzicijskim zemljama ovisi o stupnju njihove opće društvene razvijenosti ali i o različitim koncepcijama razvoja prostora: *policentričnosti* u Sloveniji, *piramidalnosti* u Hrvatskoj, te *monocefalnosti* u Srbiji.

Cilj ovoga skupa bio je potaknuti daljnju suradnju među istraživačima iz zemalja koje su, kako se ovdje i pokazalo, dijelile slične probleme i sličnu tranzicijsku sudbinu, a potom ušle u grube neoliberalne sustave. Svaka od prisutnih zemalja specifična je na svoj način, te je namjera sudionika okruglog stola bila osvijetliti postojeću situaciju u njima, aktualizirajući pri tom problematiku umreženosti prostora odnosno društva u cjelini.

Ključne riječi: okrugli stol, mreža naselja, umreženo društvo, tranzicija, postsocijalistička transformacija, tranzicijske zemlje

Primljeno: 15. rujna 2006.

Prihvaćeno: 15. listopada 2006.

Round table: "Settlements network in a networked society: Social changes and changes in regional space in some transitional countries"

Held on the 2nd of June 2006, Institute for Social Research in Zagreb, Zagreb

ABSTRACT The round table **Settlements network in a networked society: Social changes and changes in regional space in some transitional countries** took place on the 2nd of June 2006 at the Institute for Social Research in Zagreb. The round table was organized by the Group for research of the regional space, village and town from the Institute that associated it with their own research project: *Sociological aspects of the settlements network in the context of transition* (2002 – 2005). The said project and the round table were subsidized by the Ministry of Science, Education and Sports. The round table was divided into two parts. The first part *The Settlements Network in the Networked Society* included the discussion on the special theme edition (169/2005) *Sociology of Village Sociological Aspects of the Settlements Network* resulting out of this project, while the second consisted of the discussion on *Protagonists of Social Changes in Regional Space* in Croatia and in our neighboring transitional countries such as Slovenia and Serbia, as well. The participants from Slovenia were professor Zdravko Mlinar (Ljubljana), Ph.D. and Marjan Hočevar, Ph.D. (Ljubljana) and from Serbia Ksenija Petovar, Ph.D. (Belgrade), Sreten Vujović, Ph.D. (Belgrade), Miodrag Vujošević, Ph.D. (Belgrade) and Ljubinko Pušić, Ph.D. (Novi Sad). Besides the participants from the Institute for Social Research in Zagreb, the participants from some other institutions were also invited – from the Faculty of Philosophy, Institute of Social Sciences "Ivo Pilar" from Zagreb, University Study Center for Social Work at the Law Faculty in Zagreb and Ministry of Environmental Protection, Physical Planning and Construction and also some individuals.

Two groups of papers related to the phenomenon of networked society and the settlements network were published in the special theme edition *Sociology of Village – Sociological Aspects of Village Network*. The first group consists of the papers resulted from the said research project *Sociological aspects of the settlements network in the context of transition* where were published five original papers made by three authors – *Alija Hodžić*, *Dušica Seferagić* and *Milan Župančić*. Another group consists of five topically related papers by six foreign authors – *Marjan Hočevar* and *Zdravko Mlinar* from Slovenia, *Ksenija Petovar* and *Ljubinko Pušić* from Serbia and *Zoran Roca* and *Maria de Nazare Oliveira Roca* from Portugal.

The conference was opened and coordinated by *Dušica Seferagić*, Ph.D. and *Alija Hodžić*, MD. *Alija Hodžić*, MD (Zagreb, Institute for Social Research) and *Antun Petak* (Zagreb, Institute for Social Research) also made the keynote speeches with

Copyright © 2006 Institut za društvena istraživanja u Zagrebu - Institute for Social Research of Zagreb.
Sva prava pridržana - All rights reserved.

detailed reports on the project and its results. After that followed the reports by *Ljubinko Pušić*, Ph.D. (Novi Sad) on the situation in Serbia and Voivodina in the period of transition and changes in urban and rural spaces there. *Milan Župančić* (Zagreb, Institute for Social Research) presented the situation in the past years in Croatia from the aspects of the rural milieu. After that *Andelina Svirčić Gotovac*, MD (Zagreb, Institute for Social Research) made a short presentation of her MD thesis on the quality of life in the Zagreb settlements network and *Marjan Hočevar*, Ph.D. (Ljubljana) spoke about globalization conditions within the existing settlements network in Slovenia and in the world context. The first topically related part was followed by a creative discussion in which many speakers and participants took part (Cifrić, Vujović, Mlinar, Kodrnja, Seferagić, Vujošević, Petovar, Pušić, Hodžić and others). The most interesting presentations and discussions were those on the socio – regional space discourse (Pušić, Vujović, Vujošević, Cifrić, Hodžić and others) that question the past approaches to the regional space “of Western-centric type” and an obsolete concept of division between rural and urban, having in mind that the real changes in the regional space have shown the interpenetration of these spaces and of categories as well which can not explain the new occurrences in the regional space any more.

The second part of the round table with the main topic *Protagonists of Social Changes in the Regional Space* was incited by a research proposal of the Group for the regional space, village and town of the Institute for Social Research in Zagreb to the Ministry of Science, Education and Sports, and it was also based on previous researches that have shown that social space is the arena of confrontations and competitions of *various protagonists* aiming at achieving certain goals. In the new context the protagonists are all those entities that by their acting and interacting affect social changes and development in a certain space, from the local and regional milieu to the national and global level. They influence using the space, social structuring, spatial and social mobility, population density and *morphology of the settlements*. Different protagonists use different resources, sources of power and competences. Croatia has been (as well as other countries in transition) suddenly affected by globalization processes, which, under the influence of neoliberalism, set forth the requirements of deregulation, openness, and social and spatial flexibility. The presumption is that we are facing right now a process of an increasing influence of global protagonists and a diminishing impact of governmental regulation at various levels of spatial organization of society. At the local level it is manifested the most through the confrontation of the traditional and modern and this is a challenge for different local protagonists to join the trends of globalization. This inevitably leads to the new restructuring in the regional space. The towns and regions that, with their intellectual capital and IT competence, can integrate into a global and hierarchically networked society (Castells, Soja, Sassen), will advance quicker. There is a strong concentration of financial power, information, cultural capital in the megapolises and world metropolises, but this does not necessary exclude the activities of some more penetrating local protagonists in the urban and rural area (Mendras). This is the reason why the objective of future researches should be the recognition of the different types of the protagonists that by their acting and interacting create new forms of social structure, changes in the space, functioning of town, village and local community.

The subject matter of the first presentation by professor *Zdravko Milinar*, Ph.D. (Ljubljana) comprised the various theoretic approaches dealing with the protago-

nists and structures in the physical and virtual space. He quoted many examples, with a stress on the city of Koper. After that *Sreten Vujović, Ph.D.* (Belgrade) spoke about a division and influence of different protagonists in urban areas today on the case of Serbia. *Ksenija Petovar, Ph.D.* spoke about many so-called usurpations and malversations in the space and the negativities that they bring, also on the case of Serbia. *Anka Mišetić, Ph.D.* (Zagreb, Ivo Pilar Institute) presented a specific example from the Croatian rural settlements network on the research of the present situation in the villages of Lonjsko polje as a part of the European and world settlements network. The second part of the round table also set off an ardent discussion of many participants – Miodrag Vujošević, Ljubinko Pušić, Sreten Vujović, Dušica Seferagić, Anđelina Svirčić Gotovac, Zdravko Mlinar, Alija Hodžić, Marjan Hočevar, Antun Petak etc.

The presentation and discussions showed the similarities and differences of the three countries: Slovenia, Croatia and Serbia (which have also existed before) in a European and global context. Slovenia is a highly urbanized country with the highest standard of living. The thesis of M. Hočevar of an inclination of the Slovenians to a rural way of life can be questioned but also explained by the urbanization of the whole territory, physical availability of all urban goods and excellent traffic connections. Croatia has a pyramidal settlements network with Zagreb as the metropolis on top, three macro-regional centers, a number of medium-size towns and many small towns and numerous small villages. The latter don't show the developmental potentials due to the centralization policy and the inertness of local protagonists as well. Serbia is by and large leaned on its capital Belgrade that still attracts the most of the inhabitants from Serbia and Bosnia and Herzegovina, while the provinces are decaying. Besides Belgrade, only Novi Sad stands out as the capital of Voivodina, although Voivodina is more urbanized than Serbia proper ("narrower" Serbia). The quality of life, especially in Belgrade, shows huge disparities intensified by irregular and neoliberal doings of the protagonists in the regional space. The similar but less emphasized statement can be applied to Zagreb as well. The question of the settlements network in the three above mentioned transitional countries depends on the degree of their general social development but also on various concepts of development of the regional space: *policentricity* in Slovenia, *pyramidality* in Croatia and *monocephality* in Serbia.

We hope that this conference will help the future cooperation of the scholars from the countries that, as it was seen here, shared the similar problems and similar transitional destiny and after that entered the rough neoliberal systems. Each of the present countries is specific in its own way, so the intention is to explain the present situation in them and make the problems of the networked space, respectively, current society as a whole, actual.

Key words: round table, settlements network, networked society, transition, postsocialist transformation, transitional countries

Received on: 15th of September, 2006

Accepted on: 15th of October, 2006

Table ronde **“Le réseau des localités dans la société en réseau: changements sociaux et spatiaux dans certains pays en transition”**

tenue le 2 juin 2006 à l'Institut de Recherche sociale à Zagreb

RÉSUMÉ Table ronde “Le réseau des localités dans la société en réseau: changements sociaux et spatiaux dans certains pays en transition”, tenue le 2 juin 2006 à l'Institut de Recherche sociale à Zagreb. Cette table ronde a été organisée par le groupe de recherche sur l'espace, le milieu rural et la ville, de l'Institut de Recherche sociale à Zagreb – IDIZ et il l'a rattachée au projet de recherche scientifique “*Les aspects sociologiques du réseau des localités dans le contexte de la transition (2002–2005)*”. Ledit projet et la table ronde ont été créés avec l'aide financière du Ministère de l'Éducation, de la Science et du Sport. La table ronde était répartie en deux parties thématiques. Dans la première partie intitulée “Le réseau des localités dans la société en réseau” la discussion portait sur le numéro thématique (169/2005) de la revue *Sociologie rurale* “*Les aspects sociologiques du réseau des localités*” émanant du projet précité, et dans la deuxième partie a été ouverte une discussion sur le thème “*Les acteurs des changements sociaux dans l'espace*”, aussi bien en Croatie que dans les pays en transition, nos voisins : Slovénie et Serbie. De Slovénie y ont participé et présenté leurs exposés: le Pr et Dr Zdravko Mlinar (Ljubljana) et le Dr ès Sc. Marjan Hočevár (Ljubljana), et de Serbie: les Dr ès Sc. Ksenija Petovar (Belgrade), Dr ès Sc. Sreten Vujović (Belgrade), Dr ès Sc. Miodrag Vujošević (Belgrade) et Dr ès Sc. Ljubinko Pušić (Novi Sad). De Croatie, en plus des participants de l'Institut de Recherche sociale à Zagreb, étaient invités des conférenciers de quelques institutions: Faculté des Lettres de l'Université de Zagreb, Institut des Sciences sociales “Ivo Pilar” de Zagreb, Centre d'Étude pour le travail social de la Faculté de Droit de Zagreb et Ministère de la Protection de l'Environnement, de la Construction et de l'Aménagement de l'Espace, ainsi que quelques autres institutions et des particuliers.

Dans le numéro thématique de *Sociologie rurale* “*Les aspects sociologiques du réseau des localités*” ont été publiés deux sous-ensembles de travaux qui se rapportent au phénomène de la société en réseau (*networked society*) et au réseau des localités (*settlements network*). Le premier sous-ensemble est constitué par les travaux provenant du projet de recherches scientifiques précité “*Les aspects sociologiques du réseau des localités dans le contexte de la transition*” dans lequel sont publiés cinq travaux scientifiques originaux de trois chercheurs – Alija Hodžić, Dušica Seferagić et Milan Župančić. Le second sous-ensemble comprend cinq textes semblables en la matière de six auteurs étrangers – Marjan Hočevár et Zdravko Mlinar de Slovénie, Ksenija Petovar et Ljubinko Pušić de Serbie, et Zoran Roca et Maria de Nazare Oliveira Roca du Portugal.

L'assemblée a été ouverte et coordonnée par Dr ès Sc. Dušica Seferagić et le Dr ès Sc. de 3e cycle Alija Hodžić. Alija Hodžić, Dr ès Sc. de 3e cycle (Zagreb – IDIZ) et Antun Petak (Zagreb – IDIZ) ont pris part aux exposés d'introduction; ils ont présen-

té des rapports exhaustifs sur le projet et ses résultats. Puis a suivi l'exposé du Dr ès Sc. *Ljubinko Pušić* (Novi Sad) sur le discours théorique et sur les conditions en Serbie et en Voïvodine en période de transition ainsi que sur les changements dans leurs espaces urbains et ruraux. *Milan Župančić* (Zagreb – IDIZ) a présenté la situation en Croatie au cours de la période écoulée, en général dans les milieux ruraux. Ont aussi parlé à propos du thème de la connexion en réseau de l'espace *Andelina Svirčić Gotovac*, Dr ès Sc. de 3e cycle, (Zagreb – IDIZ) qui a exposé brièvement la problématique de ses travaux de doctorat de troisième cycle sur la qualité de la vie dans le réseau zagrébois des localités, puis *Marjan Hočevar*, Dr ès Sc. (Ljubljana) au sujet des conditions de la globalisation à l'intérieur des réseaux existants des localités en Slovénie. A la suite de la première partie thématique a eu lieu une discussion fructueuse à laquelle ont participé de nombreux conférenciers et participants (*Čirić, Vujović, Mlinar, Kodrnja, Seferagić, Vujošević, Petovar, Pušić, Hodžić* ...). Les plus intéressants étaient les discussions et les exposés théoriques sur le discours en matière d'espace – social – *Ljubinko Pušić, Sreten Vujović, Miodrag Vujošević, Ivan Cifrić, Alija Hodžić* – dans lesquels sont mis en question les approches de l'espace jusqu'à présent (de type centrique occidental) et la conception surannée de la division en rural et urbain, étant donné que les changements réels dans l'espace ont montré l'interpénétration de ces espaces puis aussi des catégories, par lesquelles on ne peut plus expliquer les nouveaux événements dans l'espace.

La seconde partie de la table ronde sur le thème *Les acteurs des changements sociaux dans l'espace* a été encouragée par la proposition des chercheurs du groupe pour l'espace, le milieu rural et la ville de IDIZ au Ministère des Sciences, de l'Éducation et du Sport de la République de Croatie et par les recherches antérieures, qui montrent que l'espace social est une scène de confrontation et de compétition de *différents acteurs* en vue d'atteindre des objectifs déterminés. Dans le nouveau contexte les acteurs sont tous des sujets qui, par leur action et leur interactivité, exercent une influence sur le développement et les changements sociaux d'un espace déterminé, à partir du milieu local et régional jusqu'au niveau national et global. Ils exercent une influence sur l'utilisation de l'espace, la structuration sociale, la mobilité sociale et en matière d'espace, la densité de la population et la *morphologie des localités*. Dans leur activité, les différents acteurs utilisent aussi différentes ressources, sources de pouvoir et de compétence. La Croatie (comme les autres pays en transition) est brusquement englobée dans les *processus de globalisation* qui, sous l'influence du néolibéralisme sont soumis à la dérégulation, à l'ouverture et à la flexibilité sociale et en matière d'espace. C'est l'action du processus dans lequel augmente l'influence des acteurs globaux et diminue l'influence de la régulation par l'État à différents niveaux de l'organisation de l'espace de la société. Au niveau local ceci se manifeste le plus dans la confrontation du traditionnel et du moderne, ce qui est en même temps pour les acteurs du pays un défi à s'intégrer dans les tendances de la globalisation. En outre une nouvelle restructuration dans l'espace intervient nécessairement. Feron des progrès plus rapides les villes et les régions qui, par leur capital intellectuel et leur aptitude en informatique, peuvent s'intégrer plus efficacement dans la *société en réseau* globalement et hiérarchiquement (Castells, Soja, Sassen). Il y existe une puissante concentration de pouvoirs financiers, d'informations et de capital culturel dans les *mégavilles* et dans les métropoles du monde entier, ce qui n'exclut pas l'activité d'acteurs locaux dynamiques dans les milieux urbain et rural (Mendras). Les objectifs des recherches futures pourraient donc être de reconnaître les différents types d'acteurs qui, par leur action et leur interactivité, constituent de nouvelles formes de la structure sociale, des

changements en matière d'espace, du fonctionnement de la ville, du milieu rural et de la communauté locale.

Le *Pr Dr Zdravko Mlinar* (Ljubljana) a le premier exposé les nombreuses approches théoriques traitant des acteurs et des structures dans l'espace physique et virtuel. Il a mentionné plusieurs exemples, en se basant surtout sur Kopar. Puis a suivi l'exposé du *Dr ès Sc. Sreten Vujović* (Belgrade) sur la division et l'influence de différents acteurs dans les espaces urbains de Serbie. *Ksenija Petovar, Dr ès Sc.*, a parlé des nombreuses usurpations et malversations dans l'espace et des négativités qu'elles entraînent, également sur l'exemple de la Serbie. *Anka Mišetić, Dr. ès Sc.* (Zagreb), a exposé un exemple spécifique du réseau rural croate des localités sur les recherches concernant le village de Lonjsko polje, en tant que partie du réseau européen et mondial des localités. La seconde partie de la table ronde a aussi suscité une discussion mouvementée de nombreux participants – *Miodrag Vujošević, Ljubinko Pušić, Sreten Vujović, Dušica Seferagić, Anđelina Svirčić Gotovac, Zdravko Mlinar, Alija Hodžić, Marjan Hočevar, Antun Petak...*

Les rapports et les discussions ont montré les similitudes et les différences de trois pays: Slovénie, Croatie et Serbie dans le contexte européen et global. La Slovénie est un pays très urbanisé, avec le standard le plus élevé de la population. La thèse de M. Hočevar sur les tendances des Slovénes au mode de vie rural peut faire l'objet d'une interrogation, mais aussi s'expliquer par l'urbanisation de l'ensemble de l'espace, l'accessibilité physique à tous les biens urbains et par les excellentes liaisons entre les localités. La Croatie a un réseau pyramidal de localités avec Zagreb en tant que métropole au sommet, trois centres macrorégionaux, un assez grand nombre de villes de taille moyenne et beaucoup de petites villes et d'innombrables petits villages. Ces derniers ne présentent pas de potentiel de développement, et en raison de la politique de centralisation, et à cause de l'inertie des acteurs locaux. Dans l'ensemble, la Serbie a pour base sa capitale Belgrade qui attire toujours le plus d'habitants de Serbie et de Bosnie-Herzégovine, tandis que la province décline. A côté de Belgrade ne se distingue encore que Novi Sad en tant que capitale de Voïvodine, bien que la Voïvodine soit plus urbanisée que la Serbie restreinte. La qualité de la vie, surtout à Belgrade, présente de grandes inégalités encore accrues par le comportement néolibéral irrégulier des acteurs sur l'espace. Une constatation semblable, mais moins prononcée, se rapporte aussi à Zagreb. La question du réseau des localités dans les trois pays en transition mentionnés dépend du degré de leur développement social général, mais aussi de différentes conceptions du développement de l'espace; le *polycentrisme* en Slovénie, le *caractère pyramidal* en Croatie et le *caractère monocéphal* en Serbie.

L'objectif de cette assemblée était d'encourager la coopération ultérieure entre les chercheurs des pays qui, comme cela s'est avéré ici, partageaient des problèmes semblables et un destin de transition similaire, et qui sont entrés ensuite dans de rudes systèmes néolibéraux. Chacun des pays présents est spécifique à sa façon, et l'intention était d'apporter un éclairage à la situation dans ces pays, et d'actualiser la problématique de la connexion en réseau de l'espace, à savoir de la société dans son ensemble.

Mots-clés: table ronde, réseau des localités, société en réseau, transition, transformation postsocialiste, pays en transition

Reçu: 15 septembre 2006

Accepté: 15 octobre 2006

Dr. sc. Dušica Seferagić

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

e-mail: dusica@idi.hr

Otvaram okrugli stol pod nazivom *Mreža naselja u umreženom društvu: društvene i prostorne promjene u nekim tranzicijskim zemljama*, te dajem riječ ravnatelju Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu, prof. dr. Nikoli Skledaru.

Prof. dr. sc. Nikola Skledar

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

e-mail: skledar@idi.hr

Drage kolegice, poštovane kolege, sve Vas srdačno pozdravljam u ime Instituta za društvena istraživanja i moje osobno ime. Zahvaljujem vam što ste se odazvali našem pozivu na ovaj okrugli stol s veoma važnom temom *Mreža naselja u umreženom društvu: društvene i prostorne promjene u nekim tranzicijskim zemljama*, što ga je pripremila naša znanstvenoistraživačka skupina za istraživanje prostora na čelu s dr. sc. Dušicom Seferagić koja će, kao što je rekla, imati uvodnu riječ i kasnije moderirati skup. Na meni je još samo da vam zaželim uspješan rad za okruglim stolom, da vam zaželim plodne kolegijalne razgovore, druženje u neformalnim susretima, a svima vama koji ste došli iz drugih gradova ugodan boravak ovdje u Zagrebu!

Još jednom zahvaljujem.

Dušica Seferagić

Uvodna riječ

Ponavljam riječi dobrodošlice i veselja što smo se okupili u ovakvom sastavu u kojem nismo dugo bili mi koji se bavimo sociologijom prostora, a i oni koji se bave bliskim disciplinama. Htjela bih najprije pozdraviti naše goste iz drugih zemalja: Slovenije, našega barda urbane sociologije, Zdravka Mlinara, od kojega smo učili kada je on bio mlad, a mi maleni. Također iz Ljubljane pozdravljam kolegu Marjana Hočevara, sjajnog urbanog sociologa. Nadalje pozdravljam prvu damu urbane sociologije iz Beograda, Kseniju Petovar, i njezine kolege Sretena Vujovića, Mišu Vujoševića i moga *lancmana*, Ljubinka Pušića, iz Novog Sada. Pozdravljam i sve druge koji su se odazvali ovom skupu i koji će, nadam se, sudjelovati u diskusiji: kolege s Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Studijskog centra socijalnog rada pri Pravnom fakultetu u Zagrebu, Instituta društvenih znanosti "Ivo Pilar" iz Zagreba, te Ministarstva zaštite okoliša, graditeljstva i prostornog uređenja u Zagrebu. Zahvaljujem i našem "vječitom" Zadružnom savezu Hrvatske, bez kojega ne bismo sada ovdje sjedili. Hvala i cijelom našem "hladnom pogonu" koji je doprinio da se ovaj stol ostvari; no posebno se moram zahvaliti Anđelini Svirčić Gotovac koja je ponijela velik teret u pripremama te Branku Krištofiću koji se pobrinuo za tehniku, za *catering* i ostalo. Naročito se zahvaljujem Ministarstvu znanosti, obrazovanja i športa koje je financijski potpomoglo ovaj skup.

Prazni stolci u dvorani govore da su ovdje s nama trebali sjediti i Miroslav Živković, Stipe Šušar, Mita Perišić, Miroslav Jilek, no njih više nema; nemojte ih nikada zaboraviti jer su oni značajno doprinijeli proučavanju sociološkog i bliskog prostora. Moram reći da je čudesno da smo – otkada se rodila ideja o organiziranju ovoga stola – uspjeli uspostaviti komunikacije s kolegama iz drugih zemalja te dobili toliko knjiga i članaka, što znači da je produkcija i u Sloveniji i Srbiji velika. Mi u Institutu objavljujemo časopis *Sociologiju sela*, a objavljujemo i knjige u biblioteci *Znanost i društvo* te magisterije i doktorate. Nadam se da smo ovim okruglim stolom započeli suradnju koja će trajati. Ono što je zajedničko svima nama jest zajednička prošlost, manje-više slična sadašnjost i nepoznata budućnost, jer mislim da se nećemo svi jednako razvijati. Ono što nas razlikuje jesu naši sve različiti jezici, ali unatoč tome mislim da ćemo se dobro razumjeti.

Riječ ću prepustiti kolegi Aliji Hodžiću koji će reći nešto o tome što smo radili u proteklom razdoblju u našem istraživanju, a koje je ujedno i prijepodnevna tema ovoga okruglog stola. Zatim će govoriti kolega Antun Petak koji će predstaviti broj *Sociologije sela* u kojem smo objavili jedan dio naših tekstova, a ima toliko materijala da ćemo još godinama moći objavljivati radove na istraživanu temu.

Hvala!

I. dio: Mreža naselja u umreženom društvu – izlaganja

Mr. sc. Alija Hodžić

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

e-mail: alija@idi.hr

Zamislili smo da se ovaj razgovor vodi oko dviju tema: jedna bi bila posvećena problemu mreže naselja u umreženom društvu, a najvećim se dijelom odnosi na rezultate našeg istraživanja objavljenog u *Sociologiji sela*, br. 169 iz 2005., a drugi dio razgovora bio bi posvećen akterima u prostoru, temi koja proizlazi iz određene dinamike, ali i našeg rada, kao i rada kolega iz nama susjednih zemalja. Spomenuto istraživanje je anketnog tipa, a provedeno je na proporcionalnom stratificiranom slučajnom uzorku punoljetnog stanovništva Republike Hrvatske. U 154 naselja anketirano je 2.220 ispitanika. Rad na općim dijelovima istraživačkog instrumenta, organizacija i provedba terenskog rada obavljani su zajedno s kolegicama i kolegama koji su radili na drugim projektima Instituta, a posebno s istraživačkim timom koji se bavi istraživanjem religije. Udruživanje ukupnih resursa uvelike olakšava provedbu ovakvih istraživanja. Istraživanjem se nastojalo postići i neku svrhu izvan samih projekata koji su rađeni po ugovorima s Ministarstvom znanosti, obrazovanja i športa. Naime, s prikupljenim podacima nastojali smo uspostaviti vezu s istraživanjima o društvenoj strukturi što su provedena 1984., 1989. i 1996. godine. Željeli smo da barem jedan dio podataka bude usporediv te da na taj način ostvarimo neku vrstu longitudinalnog istraživanja.

Što se tiče projekta o mreži naselja, podatke smo prikupljali na dvije razine: na nivou ispitanika – pojedinca (reprezentativni uzorak od 2.220 ispitanika), i na lokalnom, naseljskom nivou – o opremljenosti 154 naselja svih tipova (od glavnoga grada do malih seoskih naselja). O samim tekstovima nastalima na temelju podataka koji su prikupljeni ovim istraživanjem govorit će kolega Antun Petak. Na kraju, pored tekstova kolegice Seferagić, kolege Župančića i mojih tekstova koji su objavljeni u spomenutom broju *Sociologiji sela*, treba reći da je kolegica Anđelina Svirčić Gotovac svoj magistarski rad o Zagrebu i njegovoj okolini radila u okviru ovoga istraživanja.

Antun Petak

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

e-mail: petak@idi.hr

Sociološki aspekti mreže naselja u kontekstu tranzicije: uzoran znanstvenoistraživački projekt

1. Uvodna pripomena

Zadaća što sam je preuzeo da u kojih dvadesetak minuta pokušam izložiti temeljne značajke i rezultate projekta *Sociološki aspekti mreže naselja u kontekstu tranzicije* rijetko je zahtjevna, i to ne zbog vulnerabilnosti teme, vremenskog ograničenja po sebi, ili kolegijalne skrupuloznosti. Naprotiv, riječ je o teorijsko-metodologijski primjerno postavljenom i korektno izvedenom iskustvenom sociologijskom istraživanju, a u njegovu prikazu uvijek ostaje otvorenim pitanje – nije li nešto ključno propušteno? Ponajprije, izložiti ću nekoliko općih podataka. Projekt *Sociološki aspekti mreže naselja u kontekstu tranzicije* izveden je u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu u razdoblju od 2002. do 2005. godine uz novčanu potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske. Projekt su proveli: dr. sc. Dušica Seferagić (voditeljica projekta), mr. sc. Alija Hodžić, Milan Župančić, mr. sc. Anđelina Svirčić Gotovac i mr. sc. Bosiljka Milinković.

Osnovni rezultati projekta, što ga prikazujem, objavljeni su pak u tematskome broju časopisa *Sociologija sela* 169/2005. i potom u magistarskom radu Anđeline Svirčić Gotovac *Sociološki aspekti mreže naselja u zagrebačkoj regiji*, obranjenome 2006. godine na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, te bibliografiji *Grad: društvo, prostor, vrijeme* Bosiljke Milinković, objavljene 2004. godine u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu. U rečenome tematskom broju *Sociologije sela* tiskano je pet izvornih znanstvenih radova – tri priloga Alije Hodžića: *Mreža naselja u umreženom društvu*, *Društveno restrukturiranje i novi socijalni kontekst* i *Fleksibilizacija radnog procesa?*, potom članak *Piramidalna mreža gradova* Dušice Seferagić te *Infrastrukturalna opremljenost hrvatskih seoskih naselja* Milana Župančića. Osvrnut ću se s nekoliko riječi na mjesto ovoga projekta u korpusu znanstvenoistraživačkog rada i o njegovim teorijsko-metodologijskim odlikama.

2. Aktualnost istraživanja sociologijskih aspekata mreže naselja

Važnost i značaj ovoga projekta barem su dvojaki. Prvo, on je prirodna i relevantna problemska ekstenzija predmeta istraživanja, izraz kontinuiteta iskustvenih ruralnosociologijskih i urbanosociologijskih istraživanja čiji se rezultati integriraju u korpus znanstvene baštine Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu. Drugo, u projektu je primijenjen nov pristup istraživanju i organizaciji prostora, koji se novo reorganizira i rekonstelira.

Znanstvena empirijska sociologijska i srodna istraživanja sela, poljoprivrede i prostora započeta su prije 46 godina osnutkom Agrarnog instituta u Zagrebu 1960. i njegova Odjela za sociologiju sela 1962., koja su (zajedno sa časopisom *Sociologija sela*) rezultirala institucionalizacijom ruralne sociologije kao istraživačke, akademske i stručne discipline u cijeloj regiji.¹ Međutim, ova sustavna i cjelovita istraživanja prestala su devedesetih godina (Petak, 2003.: 260). Urbanosociologijska su pak istraživanja otpočela u IDIS-u 1970. godine i 1973., organizacijski objedinjena s ruralnosociologijskima. Samo istraživanje fenomena mreže naselja, a time i umreženoga društva (*networked society*), svojevrstan je nastavak istraživačke teme *Selo u tranziciji: mogućnosti razvoja seoskih područja*, što ju je od 1996. do 2001. izvela ista istraživačka skupina, a čiji su rezultati objavljeni u časopisu *Sociologija sela* kao završni izvještaj (2000.), te u prilogima Alije Hodžića i Milana Župančića za *Okruglim stolom Selo u tranziciji* (2002.), a potom u zborniku *Selo: izbor ili usud* (Seferagić, et al., 2002.). Činjenica što su tema i projekt *Sociološki aspekti mreže naselja u kontekstu tranzicije* potvrde kontinuiteta znanstvenoistraživačkog rada, bitna je zbog interdisciplinarnosti i primijenjene naravi takvih istraživanja koja akterima pružaju znanstvene osnove za kreiranje i vođenje javne politike.

Aktualnost i važnost teme proizlazi pak iz proširenja seoskoga prostora, do čega dovode suvremeni promet, sredstva masovnih komunikacija i nove tehnologije, a što je prouzročilo strukturne promjene u selu (Mendras, 1978.: 123). Točnije, informacionalizam znači radikalnu promjenu u proizvodnji društvenoga života i društvenosti spram tradicionalnoga sela i sela industrijskog društva. Dok su u tradicionalnom selu i selu industrijskog društva gospodarski i društveni život organizirani unutar granica i teritorija,² sada taj ustroj zamjenjuju mreže komunikacija i utjecaja, pa se zbog promjene obilježja seoskog društva govori o *mreži* a ne o *teritoriju*. Protegne li se to na globalno društvo, "prijelaz iz industrijalizma u informacionalizam i iz industrijskog društva u umreženo društvo" (Castells, 2003.: 20) prouzrokuje proces društvenog strukturiranja i restrukturiranja ukupnog stanovništva i prostora jednog društva, proces izgradnje i razgradnje u kojemu se ukupne društvene resurse stalno i iznova revalorizira. To je i proces restrukturiranja mreže naselja, jer su u pitanju dva načina razvoja. Dok je u industrijalizmu glavni izvori produktivnosti bilo kvantitativno povećanje faktora proizvodnje (rad, kapital i prirodni resursi) s korištenjem novih izvora energije, glavni izvor produktivnosti u informacionalizmu je kvalitativna sposobnost spajanja najboljega i korištenja proizvodnih faktora temeljem znanja i informacija. Znameniti Henri Men-

¹ Objavljene su razmjerno brojne raščlambe toga razvoja, formiranja i djelovanja *Zagrebačke ruralnosociologijske škole* (primjerice: Milinković, 1980.; Puljiz, 1987., 1989.; Brkić, 1998., 2005.; Petak, Puljiz i Štambuk, 2002.; Petak, 2003., 2004.; Župančić, 2004.), te istraživanja društvenih procesa u prostoru (Seferagić, 2004.: 55).

² Primjerice, organizaciju pluralističkih tradicionalnih društava i mehanizme njihove integracije (za otočno tradicionalno društvo) u najnovijoj hrvatskoj sociologijskoj literaturi izvrsno je obradio Josip Županov (2001.).

dras je tako sedamdesetih godina 20. stoljeća u raspravi o selu i njegovoj budućnosti u industrijskome društvu, anticipirao stavove kasnijih teoretičara "umreženog društva"³ i njihova promišljanja o globalizaciji i modernizaciji, što omogućuju nastanak takvoga društva. Dakle, nove informacijske tehnologije i organizacijski oblici omogućili su uspostavljanje novih odnosa rada i kapitala, koje su potom uzdigli iz lokalnih ili regionalnih granica i globalizirali, pa su fleksibilizacija radnog procesa i fleksibilizirana radna snaga u razvijenom zapadnom društvu prozele sve oblike društvenoga života, te mundijalizirale novu manifestaciju svekolike socijalne polarizacije.

Iako razvijeni telekomunikacijski sustavi i drugi oblici komunikacija, umjesto prostorne koncentracije i centralizacije proizvodnje i usluga, omogućuju širenje proizvodnje i usluga u prostoru, oni nisu dokinuli uzroke društvenim nejednakostima i hijerarhizaciji. Povezanost u visokoorganiziranim mrežama s njihovim upravljačkim i kontrolnim središtima, rezultira novim prostornim obrascem u globalnoj umreženoj ekonomiji. Na djelu su istodobno raspršenje proizvodnje i usluga i koncentracija bitnih funkcija u nekoliko čvornih mjesta, gradova, tj. raspršenje uzroka socijalnim nejednakostima i koncentraciji svekolike moći i bogatstva. Mreže su tako i konfiguracije diferencirane i hijerarhizirane organizacije naselja, ali i otvorene strukture u kojima je poredak izložen mijenama radi izrazito snažne natjecateljske naravi ambijenta. Kako se svjetske mreže reproduciraju regionalno i lokalno, jamačno je i pitanje što su ga postavili naši istraživači: je li naseljska mreža Hrvatske integrirana u globalne mreže te kako je organizirana, znanstveno i razvojno važno? Riječju, autore je zanimalo gdje je tu Hrvatska i što se u njoj zbiva, osobito jer se suvremeno društvo konstituira oko tijekova kapitala, informacija, tehnologije, organizacijske interakcije, slika, zvukova i simbola između fizički razdvojenih mjesta. Stoga Manuel Castells novi prostorni oblik umreženog društva

³ Valja upozoriti kako koncepcija umreženog društva nije sinonim za teoriju mreže (*net-work theory*) i društvenu mrežu (*social network*) u smislu u kojem su potonje razvili Jacob L. Moreno (sociometrijska matrica odnosno mreža uzajamnog privlačenja i odbijanja članova grupe što je posebno primjenjiva u proučavanju strukture i funkcije malenih društvenih skupina), Harrison White (analiza društvenih mreža visoko produktivnih i inovativnih skupina studenata i sveučilišnog nastavnog osoblja i razvoj tehnika blok-modeliranja unutar matematičke sociologije za proučavanje), Elisabeth Boot (proučavanje utjecaja preklapanja supružničkih mreža na mijenu obiteljskog životnog ciklusa), Mark Granovetter (značaj uključenosti u mrežu pojedinaca kojima su dostupni različiti izvori informacija u pridobivanju novog posla). Pregled radova iz cijeloga ovog područja, uključujući oblike i tijekove unutar mreže u procesu inovacija, objavljen 1982., uredili su Ivert V. Marsden i Nan Lin (*Social Structure and Network Analysis*). Pojam "mreža" odnosi se na pojedinca povezanu jednim ili s više društvenih odnosa, što oblikuju društvenu mrežu, a mnogo se rjeđe rabi za kolektivitete i uloge. Matematička osnova mrežne analize (*network analysis*) je teorija grafova. Zato i fenomen umreženog društva nije u svezi niti s teorijom ravnoteže (*balance theory*), što opisuje čuvstvene (pozitivne ili negativne) veze između točaka (pojedinaца ili grupa) u mreži, istražujući složene utjecaje u svakoj konstitutivnoj trijadi (Marshall, 1998.: 31, 446–447).

naziva *prostorom tokova* naspram *prostora mjesta*, sa svim posljedicama po način života i njegovu reprodukciju (društenost) te odnos prema prostoru.

3. Glavna obilježja projekta

Temeljne su odlike projekta recentnost, teorijska utemeljenost i vrsno planirano i izvedeno društveno-iskustveno pregledno istraživanje (*survey research*), koje se u hrvatskoj literaturi često naziva anketnim istraživanjem.⁴ Tome treba pridružiti iznimnu osjetljivost istraživača za pretpostavljenu primjenu rezultata, što je, dakako, prinos cijele istraživačke skupine, ali ponajviše Alije Hodžića.

O teorijskom utemeljenju ponajbolje svjedoče objavljeni radovi suradnika projekta, a ponajprije i ponajviše tekstovi Alije Hodžića (2005.a, 2005.b, 2005.c) i Dušice Seferagić (2005.). Tako se za Hodžićeve radove slobodno može reći da su rijetko sretni spojevi, odnosno spojevi stvaralačke sinteze onoga što su vrline izvornih znanstvenih radova i vrijednosti preglednih znanstvenih radova. Nema, jednostavno nema nijednog znanstvenika i djela koji bi se mogli držati međašima u ovom korpusu, a koji nisu prikazani i vrednovani, te njihovi prinosi preuzeti. Odatle se i procesi konceptualizacije i operacionalizacije potvrđuju uzornim, poglavito uzme li se u obzir ukupan set varijabli i dimenzija.

Drugo, u projektu *Sociološki aspekti mreže naselja u kontekstu tranzicije* prikupljena su dva međusobno povezana skupa podataka: (a) upitnikom za ispitanika dobivena su obilježja ispitanika i njegova kućanstva (obiteljska, obrazovna i radna struktura, vlasnička struktura i klasna zasnovanost, komunikabilnost i fleksibilnost te njegova prostorna i društvena pokretljivost); (b) upitnikom za naselje dobivena su obilježja naselja u kojima ti ispitanici stanuju (opremljenost naselja institucijama i sadržajima socijalne i tehničke infrastrukture, pod kojom se razumijeva komunalni i društveni standard, kao i dostupnost stanovništvu onih elemenata opremljenosti kojih u naselju nema).

⁴ Zbog čestih semantičkih nesporazuma iznesimo odredbe pojmova što ih ovdje rabimo. Društvenim istraživanjem (*social research*) u najopćenitijem smislu smatra se brižno planirano i izvedeno proučavanje ili istraživanje poduzeto u svrhu proizvodnje sustavnog, pouzdanog znanja (spoznaje) izvjesnog aspekta društva i/ili kulture. Određenije, ono je "postupak ili rezultat pomnog i sistematskog prikupljanja i obrade podataka, sukladno nacrtu istraživanja (plan što u određenom istraživačkom projektu specificira pitanja/probleme na koje treba odgovoriti, podatke/pokazatelje potrebne da bi se na ta pitanja odgovorilo, sredstva za dobivanje potrebnih podataka i projektirane metode obrade dobivenih podataka, ili riječima Claire Sellitz 'poredak uvjeta prikupljanja i raščlambe podataka na način koji osigurava relevantnost za postizanje svrhe istraživanja s ekonomijom postupka; u društvenim znanostima o aspektima života ljudske populacije ili na njezinom uzorku tipično primjenom takvih instrumenata kakvi su intervjui i/ili upitnik'" (Hoult, 1977.: 272, 325). Točnije, u hrvatskoj je literaturi pregledno istraživanje (pregledno otuda što pruža egzaktno utvrđenu raspodjelu modaliteta svakog ispitivanog obilježja) pojmovno reducirano na jedan instrument prikupljanja podataka.

Podaci su prikupljeni strukturiranim upitnicima na reprezentativnim uzorcima punoljetnog stanovništva i naselja Hrvatske, od travnja do lipnja 2004. godine. Riječ je o jedinstvenom nacrtu uzorka konstruiranom temeljem rezultata popisa stanovništva provedenoga 2001. godine. Podaci su, naime, prikupljeni, sukladno nacrtu uzorka, na proporcionalnom uzorku naselja i na proporcionalnom stratificiranom slučajnom uzorku punoljetnog stanovništva (18 i više godina) Republike Hrvatske. Uzorkom naselja obuhvaćena su 154 naselja: 47 od ukupno 123 gradska naselja – glavni grad Zagreb, 19 županijskih središta (od čega su, ne računajući metropolu, tri makroregionalna centra) i 27 ostalih, slučajno izabranih gradskih naselja, te 107 slučajno izabranih ostalih (od ukupno 6.531), odnosno seoskih naselja od kojih su 33 općinska središta, a 74 ostala seoska naselja (Hodžić, 2005.d: 294–295).

Planirana veličina uzorka punoljetnog stanovništva bila je 2.200, a anketirano je 2.220 ispitanika. Udjel ispitanika u pojedinim županijama i glavnom gradu proporcionalan je njihovu udjelu u ukupnom punoljetnom stanovništvu, a na razini županija i glavnog grada proporcionalan je s obzirom na vrstu naselja (selo, grad), spol, dob, školsku spremu i aktivnost: aktivni (zaposleni, individualni poljoprivrednici i nezaposleni), osobe s osobnim prihodom (umirovljenici) i uzdržavane osobe (domačice). Jedinu razliku spram popisa 2001. čini korekcija udjela ispitanika iz gradova i sela: udjel ispitanika iz gradskih naselja u uzorku je povećan s 53,1% (koliko je u takvim naseljima živjelo punoljetnog stanovništva po popisu 2001. godine) na 55,0%. Izbor ispitanika u naseljima bio je slučajan.⁵

S obzirom da se realizirani uzorak, prema razmjerno stabilnim kontroliranim obilježjima, vrlo malo razlikuje od planiranoga (jedinu značajnu čini razlika u obrazovnoj strukturi), odstupanja nisu bitnije narušila planom uzorka zadane proporcije, te dopuštaju poopćavanje rezultata na osnovni skup.⁶ Pritom je razumljivo

⁵ U manjim (seoskim) naseljima ispitanici su birani primjenom odgovarajućeg koraka izbora, a u većim (gradskim) naseljima – prije izbora ispitanika određenim korakom izbora stana, odnosno obiteljske kuće; određeni su i posebni dijelovi naselja (novi i stari, centar i periferija, bogatije i siromašnije četvrti) u kojima će se provesti terensko istraživanje, dok su ulice birane slučajno.

⁶ U gradskim je naseljima realizirano 0,6% ispitanika više od planiranog udjela, muškaraca za 0,2% ispitanika do 39 godina života za 0,1% i onih od 40 do 59 godina za 1,1%. Zato je u realiziranom uzorku manje 1,2% ispitanika koji imaju 60 i više godina. Slične su razlike i u osnovnim aktivnostima ispitanika. U realiziranom je uzorku zaposlenih manje za 0,2%, individualnih poljoprivrednika za 0,4% i umirovljenika za 0,8%, dok je domaćica više za 0,3% i nezaposlenih 1,1%. Nešto su veće razlike u školskoj spremi ispitanika. Udjel ispitanika bez škole i s nezavršenom osnovnom školom manji je od planiranog za 3,2% (18,6% – 15,4%), a onih s osnovnom školom za 1,2% (21,9% – 20,7%). Obrnuto, zastupljenost ispitanika sa zanatskom, odnosno industrijskom školom veća je za 1,7% (27,4% – 29,1%), onih s gimnazijom, srednjim tehničkim i drugim srednjim školama za 1,0% (20,1% – 21,1%) te onih s višim školama, fakultetima i akademijama za 1,7% (12,0% – 13,7%). Iako su potonja odstupanja veća od prethodnih i statistički značajna, ona ipak ne narušavaju značajnije proporcije zadane planiranim uzorkom (Hodžić, 2005.d: 295).

da se reprezentativnost uzorka u sociologijskim istraživanjima “ne određuje samo s obzirom na populaciju koju ispituje, nego i s obzirom na prirodu samog obilježja” (Supek, 1968.: 33).

Naposljetku, ovo istraživanje po svojoj naravi, kao i većina preglednih istraživanja, ulazi u red *deskriptivnih* ili *dijagnostičkih*, jer im je “osnovni cilj dobivanje pregleda o tome kako se pojedine pojave ili obilježja pojava raspodjeljuju, na kvalitativan i kvantitativan način, u nekoj društvenoj situaciji ili društvenoj grupaciji”. No kako je njima cilj ne samo “da bolje razumijemo nego i da utvrdimo bitne odnose među pojavama”, ona dopuštaju dovoljan uvid u situaciju kako bi se na temelju njihovih rezultata mogle donositi i praktične društvene odluke (Supek, 1968.: 61–62). Uvjetno, ovo istraživanje i neka obilježja eksperimentalnog istraživanja, jer je počivalo na točno definiranim pojmovima, omogućilo je provjeru jasno utvrđenih hipoteza u nastojanju da se utvrdi zakonitost (uzročno-posljedični odnosi) u društvenim pojavama što su bile predmetom istraživanja.

4. Temeljne značajke publiciranih radova

Izdvojimo glavna obilježja objavljenih radova temeljenih na rezultatima projekta, koje sam s užitkom čitao prije i poslije recenzenata. Prvo, u svim radovima, iako autori ističu da je to prva faza interpretacije, rezultati istraživanja situirani su u širi spoznajni okvir te izloženi i kao znanstveni uvidi za aktere javne politike.

Drugo, tri rada Alije Hodžića u predmetno-metodologijskom motrištu tvore problemski izdvojenu cjelinu jedinstvenoga izvještaja čiji bi najprimjereniji naslov bio *Društveno-prostorne strukture u uvjetima tranzicije*. Prvi je članak *Mreža naselja u umreženom društvu*, cjelovit teorijski pristup istraživanju restrukturiranja mreže naselja, transformacije društvene strukture (obiteljske, obrazovne i novouspostavljene klasne strukture) i pokretljivosti u uvjetima tranzicije, te fleksibilizacije radnih mjesta. Pretpostavke izgradnje suvremene mreže naselja u Hrvatskoj, Hodžić (2005.c) nalazi u učincima socijalističke modernizacije kojom je izvedena preobrazba pretežno seljačkog društva u relativno razvijeno industrijsko društvo, i u globalizacijskim procesima kojima je zahvaćeno suvremeno hrvatsko društvo. Proces preobrazbe postsocijalističkog društva, drži autor, sveobuhvatan je i njime se – kroz način uporabe – valoriziraju socijalističkom modernizacijom stvoreni resursi, restrukturira zatečena mreža naselja koju obilježava polarizacija: proces povećavanja broja manjih (seoskih) i većih (gradskih) naselja. Na međuzavisnost naselja ukazuje znatno veće smanjenje poljoprivrednoga od seoskog stanovništva, pa ih valja motriti mrežom naselja što prekriva nacionalni prostor i integrira se u globalizacijskim procesima proizvedeno umreženo društvo.

U drugom, najopsežnijem radu *Društveno restrukturiranje i novi socijalni kontekst*, Hodžić (2005.a) interpretira rezultate istraživanja obiteljske (porodične), obrazovne i novouspostavljene klasne strukture, tj. vlasničkih struktura, zanimanja, radnih statusa i grana djelatnosti (strukture zaposlenosti), osobito s obzirom na

vrstu naselja, dobivene na reprezentativnom uzorku punoljetnog stanovništva Hrvatske, a temeljem kojih se može steći uvid u proces integracije Hrvatske u suvremene, globalizacijom zahvaćene procese. U procesu postsocijalističke transformacije odvija se svekoliko društveno restrukturiranje. Međutim, to je restrukturiranje bitno različito u istraživanim obilježjima: obiteljske i obrazovne strukture najotpornije su na promjene, a najveće su promjene u granama djelatnosti, posebice u vlasničkim odnosima. Između gradskih i seoskih naselja utvrđena je manja ili veća sistematska razlika u promjenama tih struktura, a od svih naselja izdvaja se Zagreb. Hodžić zaključuje kako hijerarhijski organizirana mreža naselja obuhvaća različite stupnjeve socijalne gustoće, oni su povezani s različitim stupnjevima sposobnosti za promjenu.

Naposljetku, u članku *Fleksibilizacija radnog procesa?*, temeljem raščlambe rezultata o značajkama rada zahvaćenog fleksibilizacijom radnog procesa (poslovi na ugovor na određeno vrijeme, povremeni i privremeni poslovi, polarizacija radne snage s obzirom na obrazovanje – "samoprogramirajuća" i "generička" radna snaga, pregovaračka moć sindikata, te sposobnosti radne snage u informatičkom društvu) dobivenih na uzorku punoljetnog stanovništva Hodžić (2005.b), zaključuje da radna snaga ima sva značajna svojstva fleksibilizirane radne snage. To svjedoči da se Hrvatska integrira u međunarodnu ili globalnu ekonomiju, s pomakom od fordizma i socijalne države ka kapitalizmu fleksibilne akumulacije i države ekonomske nesigurnosti. Te osobine nisu podjednako prisutne, nisu posve jasne granice između zaposlenih i nezaposlenih, ali je osobito znakovita sistematska razlika između raspodjela istraživanih obilježja ispitanika iz seoskih i onih iz gradskih naselja, te što se u diferenciranoj i hijerarhiziranoj strukturi naselja Zagreb razlikuje od svih ostalih. Zagreb, kao grad-regija postaje globalizacijsko čvorište svojega širega regionalnog okružja.

Dušica Seferagić (2005.) i Milan Župančić (2005.) u svojim su priložima raščlanili opremljenost infrastrukturom i dostupnost elemenata infrastrukturne opremljenosti u mreži gradova Hrvatske s jedne, te u seoskim naseljima s druge strane. Protumačeni su rezultati za ove elemente društvene, tehničke i druge opremljenosti: pravosuđe, financijske i druge službe, zdravstvene ustanove, socijalna skrb, obrazovne ustanove, kulturne ustanove, sportske institucije i objekti, objekti zabave, trgovine, obrt i industrija, komunalna opremljenost, prometna opremljenost, nevladine organizacije te prostorni planovi.

Dušica Seferagić u članku *Piramidalna mreža gradova*, prvo iznosi pregled najrelevantnije svjetske literature o promjenama u mreži gradova prouzročenima globalizacijom te ukazuje na različite i proturječne procese u prostoru (homogenizacija i heterogenizacija prostora, nastanak novih mreža naselja, pojava novih struktura, raspodjela funkcija hijerarhijskog tipa, te lom granica). Temeljem raščlambe rezultata istraživanja provedenoga na slučajnom uzorku 47 gradova u Hrvatskoj, utvrdila je zakonomjernu hijerarhijsku, tj. piramidalnu strukturu mreže gradova od većih k manjima. Ipak, mreža gradova u Hrvatskoj, nalazi ona, nije izrazito hijerarhijska, osim u slučaju Zagreba, metropole, koji je na vrhu piramide. Zagreb,

naime, obnaša gotovo sve funkcije za sebe samoga, za užu okolicu, za cijelu državu, a potom i prema regiji a ponekad i šire. Autorica zaključuje da su makro-regionalni centri žarišta razvoja vlastite okolice, pa i šire. Manji su pak gradovi ovisni o njima, a srednji i najmanji gradovi malokad uspijevaju nositi razvoj.

Milan Župančić u štivu *Infrastrukturna opremljenost hrvatskih seoskih naselja*, temeljem rezultata na uzorku 107 sela, propituje odnos seoskih i gradskih naselja te mjesto seoskih naselja u naseljskoj mreži hrvatskog društva. Utvrdio je da su u hijerarhijski i piramidalno organiziranoj naseljskoj mreži seoska naselja po funkcijama i važnosti smještena vrlo nisko. Sela su loše opremljena socijalnom i tehničkom infrastrukturom: nedostaju im elementarne službe i institucije, pa su njihovi stanovnici upućeni koristiti usluge u većim lokalnim središtima i gradovima. Poboljšanje opremljenosti sela utvrđeno je samo u komunalnoj infrastrukturi i širenju nekih uslužnih djelatnosti važnih za svakodnevni život u selu. Međutim, ustanovljena je međuovisnost i isprepletenost odnosa tipova naselja: Hrvatska ima sustav od gotovo 700 središnjih naselja u kojem je oko 75% seoskih središta pa je razvidno da se u seoskim sredinama stvara mreža lokalnih središta. Disperzivna naseljenost u seoskom prostoru i mnoštvo malih i patuljastih sela (gotovo 40% seoskih naselja ima manje od 100 stanovnika, a dvije trećine ih ima manje od 300 žitelja) upućuju na potrebu uravnoteženijeg razvoja u prostoru i jačanja lokalnih razvojnih žarišta u policentričnoj mreži naselja. Upozorujući da su manji gradovi ionako dio ruralnog svijeta i da je uzajamna ovisnost nesporna, autor postavlja pitanje je li hrvatska urbana mreža dovoljno proširena i funkcionalno kapacitirana za takvu ulogu.

Andelina Svirčić Gotovac u svome je magistarskome radu (2006.) iz ovoga projekta izložila rezultate istraživanja mreže naselja dobivene na uzorku od 555 ispitnika u 19 naselja najveće, zagrebačke regije, a čine je Grad Zagreb i Zagrebačka županija. Nakon obrazloženja aktualnosti teme mreže naselja u motrištu globalizacije i tranzicije te iznošenja pregleda teorijskih pristupa (respektirajući pri tome posljedice globalizacije i tranzicije po život stanovnika), posebnu je pozornost poklonila procesu urbanizacije. Temeljem rezultata istraživanja obradila je zagrebačku mrežu naselja, kvalitetu života i opremljenost mreže naselja. Autorica ističe da je kvaliteta života u zagrebačkoj regiji, temeljem većine ispitivanih pokazatelja zadovoljavajuća; u gradovima-satelitima često je bolja nego u Zagrebu, što potvrđuje da je naseljavanje tih gradova pratilo društvenu pokretljivost stanovništva u njima, da tu regiju označuje trajan hijerarhizirani odnos među naseljima u kojem dominira grad Zagreb, ali i decentralizacija urbanog utjecaja na sve veći teritorij. Smanjivanjem razlika između naselja i reurbanizacijom kao novim procesom, zagrebačka se regija oblikuje u funkcionalnu urbanu cjelinu, s dobrim preduvjetima za njezin dinamičan i kvalitetan daljnji razvoj.

Naposljetku, (op. ur.), Bosiljka Milinković u svojoj knjizi *Grad: društvo, prostor, vrijeme. Selektivna bibliografija 1990.-2003.*, donosi izuzetno značajan pregled selektivne bibliografije od početka tranzicijskog perioda gotovo do danas. U knjizi je prikupljena, obrađena i sistematizirana građa o demografskim, sociološkim,

socijalnoekološkim i sličnim promjenama u urbanim sredinama, te o mreži naselja i urbanističko-prostornim procesima u Hrvatskoj u godinama 1990.–2003. Bibliografija je donekle nastavak rada na dvjema ranijim bibliografijama iz urbane sociologije – jednoj iz 1989. godine, te drugoj – o socijalnoj strukturi i prostornom kontekstu – iz 1991. godine. Sve u svemu, ovaj projekt (kako su to autori najavili) valja nastaviti i drugom fazom. No on je već na ovoj razini osobito važno i vrijedno znanstveno vrelo te izvor racionalnih spoznaja bitnih za vođenje javne politike u području naseljskih problema i mreže naselja u Hrvatskoj.

Prof. dr. sc. Ljubinko Pušić

Odsek za sociologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad, Srbija
e-mail: pusic@EUnet.yu

Poštovane kolegice i kolege, plašim se da bi sve što sam unapred smislio da bi trebao da kažem na samom početku ovoga našeg okruglog stola, moglo da zvuči nekako patetično. Na početku bih verovatno trebao reći nešto što prevazilazi uobičajenu kurtoaziju, jer imam duboko osećanje da se nalazim među kolegama i prijateljima s kojima delim sudbinu poslenika u sociološkoj zajednici. Zbog toga ću radije reći dve stvari. Prvo, da se osećam dobro što sam upravo u ovakvom društvu i na ovakvom mestu. Takođe, ne mogu da se otmem utisku da sam svoj poslednji tekst u Hrvatskoj objavio upravo u časopisu *Sociologija sela*⁷. Drugo, kada sam dobio poziv da napišem tekst za tematski broj *Sociologije sela*, i potom da učestvujem u razgovorima na ovom okruglom stolu, pozeleo sam da to saznanje podelim sa svojim uvaženim kolegama i prijateljima iz Beograda. Ono što me još drži u dobrom raspoloženju, to je *feed back* koji sam od njih dobio. Naime, oni su pre mene sve to znali, i tu pozitivnu energiju smo svi zajedno podelili. Dakle, ovdje se osećam ugodno, ali to što sam prvi govornik i nije baš sasvim jednostavno, s obzirom da sam "navikao" da svoja izlaganja držim 45 minuta. No, šalim se, to će svakako biti znatno kraće.

Ono što bih ja danas ovde želeo da podelim s vama, pre su neka pitanja nego odgovori; pitanja, naravno, o tome kakva je pozicija sociologije u temama koje se nalaze u samom vrhu globalnih interesovanja društvenih nauka. Dakle, da li je, kada se radi o "mrežama naselja" i/ili "umreženom društvu", reč o nečemu što je svetska i *in* tema, s jedne strane, i kako sociologija uspeva da odgovori izazovu nekih teorijskih sistematizacija globalizacijskih značenja, s druge strane? Smatram bitnim da napomenem kako je osnovnu inspiraciju za ovo moje izlaganje predstavljao uvodni, teorijsko-pregledni deo rada dr. sc. Dušice Seferagić *Piramid*

⁷ Lj. Pušić: "Prostorno planiranje seoskih naselja u Vojvodini u okolnostima njihovog svakolikog opadanja", *Sociologija sela*, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1990, br. 109/110, str. 233–240.

na mreža gradova, objavljen u časopisu *Sociologija sela* (43 (2005) 169 (3): 579–615.). Otud nije slučajno što ću se ja nekoliko puta pozivati na ono što ona promišlja u svom tekstu, napominjući da i neki moji radovi imaju vrlo sličan ton. Na jednom se mestu koleginica Seferagić pita da li je tačno, odnosno opasno tačno, da one zemlje koje se ne uhvate u kolo globalizacijskih zahteva postaju gubitnici, a s njima i gradovi, za koje smo, u odgovarajućem kontekstu, ovom prilikom posebno zainteresovani? Da li je to u stvari sve baš tako? Da li je taj *mainstream* nešto što tera sociologe da slede “priče” o globalizaciji, globalnim i svet-skim gradovima, te da na osnovu njih određuju svoja teorijska i istraživačka polazišta? Koji je njihov pravi motiv da u celom tom galimatijasu ideja stvaraju misaoni luk uz pomoć koga pokušavaju da spoje globalizaciju i nekakav lokalni kontekst? Dakle, da li se sociolozi trude da objasne globalizaciju globalnih pojava ili, naprosto, te trendove prate samo zbog trenda da se bude u trendu?

Kada danas pokušavamo da govorimo o “mrežama naselja” i/ili “umreženom društvu”, postavlja se pitanje da li smo prisiljeni da budemo moderni ili je reč o neizbežnosti koja je opkolila nauku. Prvi slučaj, da se modernost ispostavlja kao diskurs unutar koga se odvija akademska rasprava, nije nov niti je rezervisan za sociologiju. Ipak, društvene nauke su te koje su u relativno dugom vremenskom periodu gradile pristup u kome se prepoznavanje civilizacijskih pojava označava graničnim periodima pojedinih epoha. Tako smo došli i do situacije u kojoj se razmatranje pitanja koje je nametnuo život sam, očitava kao svojevrсна obavez-nost u društvu “postmoderne nauke”. Na taj način podupire se konstrukcija naučne sujete, te se boravkom u postmodernom diskursu obezbeđuje aktuelnost naučne discipline same. To su pravila od kojih sociologija mestimično pokušava da pobjegne, no sve teže u tome uspeva. Biti van trenda koji, modelovan po principima “post”, svejedno gde je komponovan i praktikovan, znači pristati na poziciju periferije.⁸ Premda ovom prilikom nemamo nameru i mogućnosti da definišemo “centar”, činjenica je da do ovih prostora u poslednjih bar dve decenije dopiru novi teorijski vetrovi čiji je pravac kretanja postalo uobičajeno slediti. Tako se s pojavom postmodernosti, navikavamo na obilje novo-starih sintagmi čiji sadržaj neprekidno problematizujemo u nekom novom, podrazumeva se društvenom ključu. Šta, na primer, reći za globalizaciju ili pak multikulturalnost? Predložak za njihovo problematizovanje već u startu znači zauzimanje određene kritičke pozicije, što ovom prilikom nećemo eksplicitno koristiti ali se nećemo ni s velikim oduševljenjem baviti njima. Naprosto, pokušavamo da uočimo koji su to procesi (bili) ključni za oblikovanje društava kojima pripadamo, a da su su pri svemu tome imali jasno iskazanu prostornu dimenziju. Ovo poslednje bitno nam je zbog činjenice da se danas i ovde bavimo pojavama koje vidimo u svojoj pro-

⁸ Među mnogim sociološki primerenim kritikama praktikovanja postmodernih pristupa, veoma razložno zvuči Bekovo početno određenje: “Post je ključna reč za bespomoćnost koja se zaplela u pomodnost. Ona nagoveštava jedno “preko toga”, koje ne može da imenuje, a u bitnim elementima koje imenuje i negira, ostaje privezana za poznato” (Bek, Urih: *Rizično društvo: u susret novoj modernosti*. Filip Višnjić, Beograd, 2001: 17).

stornoj višedimenzionalnosti i koje pokušavamo da odredimo u jednom prostorno-sociološkom ključu. Kako je poznato da je sociologija unutar svoga metoda "zadužena", između ostalog, i za sistematizaciju pojava, postavljamo i sledeće pitanje: koliko je ona, u ovim novim okolnostima, uspeła da odgovori izazovima o smislu "teorijskog sistematizovanja" globalizirajućih značenja. Poznato nam je da je sociologija mnogim ključnim sistematizacijama pristupila odavno, pri čemu su mnogi od tih pokušaja danas itekako aktuelni i mogu da odgovore i na pitanja o društvenom značaju i mestu „novih” pojava, poput globalizacije na primer. Ali, u ovom trenutku novog svetskog angažmana društvenih nauka u kome one pokušavaju da budu atraktivne (neko drugi bi rekao da je to njihova gotovo ontološka potreba da budu "moderne") postavlja se pitanje: šta raditi s društveno-teorijskom misli koja dolazi "iz centra"? Kako potpuno razumeti globalizacijska značenja? Konačno, da li je tačno da "one zemlje koje ulaze u igru (globalizacije) dobivaju u svim navedenim područjima dok one koje ne ulaze – gube!"⁹ Da li je to motiv, ako se takvim može nazvati, koji tera pa i sociologe, pa i ovde, da se bave temom tako da se uključuju u *mainstream*?

Ovakav je uvod prvenstveno stoga što se pitam da li je na tom fonu nastala i pojmovna "obaveza" da se sociološki prihvati (i/ili analizira) i *globalni* i *svetski grad*? Da li su ovakva određenja deo velike potrebe da se bude u trendu, ili je zaista reč o nečemu što predstavlja društvenu matricu van koje nije moguće promišljati savremeno društvo? I dalje, postoje li alternative ovakvom pristupu? Jer, ukoliko je tačno ono prvo, tada je pred nama etalon koji, samim tim što jeste, stavlja sociologiju u poziciju preispitivanja. Ukoliko je tačno ovo drugo, potrebno je videti koji i kakvi putevi postoje za one koji se u procese globalizacije, gde se "proizvode" svetski i globalni grad, ne mogu da produktivno uključe? Da li je periferija njihova budućnost? Konačno, da li se, i koliko, to tiče i nas?

Prostorno orijentisana sociologija je možda u maloj prednosti u odnosu na njene druge naučne ogranke zbog toga što prepoznaje kako je reč o jednoj novo-staroj temi. Urbani svet je oduvek predstavljao paradigmu "svetskosti", utoliko što je reč o vrsti procesa dugog trajanja koji ima globalne karakteristike. Ko još ne pamti do koje su mere stare civilizacije imenovane upravo svojim urbanim karakteristikama! Svejedno o kojoj vremenskoj etapi da je reč, grad i značenja koja iz njega proizilaze predstavljali su meru napredovanja ili opadanja pojedinih društava.¹⁰ Ukoliko nam istorija (urbana, svakako) nije jača strana, dovoljno je podsetiti se imena poput C. A. Doxijadisa (*Ecumenopolis: the Settlement of the Future*, 1967.) ili Arnolda Toynbeea (*Cities of Destiny*, 1967.) Prvi je savršeno znao da su gradovi ti na kojima počiva budućnost sveta, a drugi, kako i sam naslov dela kazuje, znao je da su oni sudbina sveta. Na trenutak mi se čini kao da se njihov duh danas nalazi negde i u ovoj prostoriji. Znajući makar i samo ono čime su se ova dva veli-

⁹ Seferagić, D., op. cit., 582.

¹⁰ Nije li s puno razloga, sada već legendarna Jane Jacobs, ustvrdila kako nacije čiji se gradovi ne razvijaju, i same opadaju.

ka imena zanimala, biće nam jasno da, kada je o gradovima reč, njihova trenutna globalizirajuća pojavnost zapravo nije nikakva novina. Ako su gradovi oduvek funkcionisali kao svojevrsan sistem, pa ih možemo nazvati i mrežama, tada do nas stiže samo recentna refleksija jednog procesa dugog trajanja.

Takođe znamo da se stare lekcije uvek iznova mogu pročitavati, kao što znamo da se na starim idejama mogu graditi pokušaji novih interpretacija. Zasiurno ne uvek, i takvih interpretacija koje po svojoj snazi mogu da konkurišu pretečama. Upravo se danas nalazimo pred nizom takvih pokušaja koji – kada se analitički razlistaju sve naslage nagomilanih reči koje ih opkoljavaju, formulacije koje su često toliko komplikovane da bi kod čitalaca, valjda, trebale da proizvedu određeno strahopoštovanje – pokazuju samo potrebu da se bude “in”. Uzmimo na primer Edwarda Soju koji već više od dve decenije pokušava da sopstvena viđenja urbanog sveta zaodene u naročitost prve vrste; pa još kada je reč o “novim” sin-tagmama svetskosti i globalnosti on tu svoju potrebu za originalnošću prekomerno pojačava. No biće da mu nikako ne uspeva da kaže bilo šta novo, do da reciklira odavno poznate ideje. Čini se kao da pokušava da bude novi Patrick Geddis, ali praveći jezičke kalambure bez mnogih sadržaja, odnosno neke svoje “postmoderne” postmetropolitenske konstrukcije. Čemu sve to, osim da se bude u prvim redovima u zagušenom naučnom prostoru. I još, na jednom drugom mestu, Edward Soja deli lekcije sociolozima i preporučuje im da se za dobrobit sociologije vrate teorijskim promatranjima te okanu empirijskih istraživanja.¹¹ Ništa nije manje tačno nego to! Pri tome je imao na umu minucioznim empirijskim istraživanjima zasićenu američku urbanu scenu, dok se u ostalim delovima sveta, pa i u našim sredinama, itekako oseća potreba za temeljnim empirijskim istraživanjima. U već rečenom tekstu, D. Seferagić sve to uočava i komentariše sa sociološkim šarmom, imajući pri tome i blag otklon prema obaveznosti da se bude “in” u sociologiji, kada govori o A. Giddensu, E. Soji, M. Castellsu i S. Sassen (Seferagić, 2005.: 583), ali i kasnije prema sličnoj slici u Hrvatskoj (Seferagić, 2005.: 590). Ovo poslednje će nam otkriti da valjda još jedino sociolozi imaju otklon prema priči o “bezuslovnoj lepoti sopstvenog dvorišta”.

Mi nismo iziveli, ne u sociološkom nego baš u prakseološkom smislu reči, empirijska istraživanja pomoću kojih bi doprli do saznanja o tome kakva je urbana stvarnost ovde. Ona su nam potrebna da bismo mogli da odgovorimo na to da li je zbilja cela ta priča o svetskosti i globalnosti u urbanom kontekstu neobilazna, ili na to da li prvo treba da poradimo na istraživanjima pomoću kojih bismo prepoznali sopstvenu urbanu stvarnost. Tako bismo, verovatno, pre i bolje mogli da saznamo jesu li Zagreb, Beograd, Novi Sad, Ljubljana ili Split, na primer, na tragu rečene svetskosti i globalnosti. Otkrivanje sopstvene stvarnosti trebala bi da bude prva naša veza s procesima za koje se veruje da imaju globalna značenja. Tu dolazimo do sasvim razložnog problematizovanja “svetskog” i “globalnog” diskursa

¹¹ Edward Soja: “Six Discourses on the Postmetropolis”, u: G. Bridge and S. Watson (eds.): *The Blackwell City Readers*. Blackwell, Oxford, 2002: 188–196.

u regionalnom kontekstu. Naime, da li je moguće da se za posmatranje globalnog i umreženog sveta koristi samo jedna analitička dioptrijska? Sociologiji kao kritičkoj disciplini nikako nije strano posmatranje društvenih fenomena u određenom kontekstualnom ključu. Zapravo, jedino se tako društvene pojave mogu i razumeti i objasniti.

Kada se pitam šta nedostaje tim velikim teorijama i zbog čega nas one ponekad više zbunjuju nego što otkrivaju, čini mi se da nazirem i mogući odgovor, a to je – nedostatak ozbiljnog kulturno-genetičkog konteksta. Premda insistiram na tom kontekstu smatrajući da je on pre svega sociološki, svestan sam da u izvesnim okolnostima on može da sklizne u neki *paseizam*, u nedelotvorno obožavanje prošlosti. No, pre svega, želim da kulturno-genetički kontekst razumem kao plodotvornu sociološku inspiraciju i važnu sociološku temu. Sledeće pitanje za koje procenjujem da ovom prilikom ima smisla glasi: da li je u sociološkom diskursu jedna zapadnocentrična (i sve snažnije izražena amerikanizovana) sociologija koja je danas na delu, napravila dobru podlogu za kontekstualnu sociologiju bez koje nije moguće razumeti svet različitosti koji proživljavamo? Gde se u celoj ovoj priči nalazi hrvatski urbani sistem, srpski urbani sistem, slovenački urbani sistem? Mogu li oni da daju pragmatične odgovore na te zapadnocentrične izazove, te da li bezuslovno prihvatanje plasiranih ideja automatski znači da je otvoren put u zapadna društva, pa i u Evropu, ma šta ona značila? Verujem da je odgovor jasno odričan.

Pitanja za koja mi se čini da ovom prilikom otvaraju prostor za sociološki diskurs, vezuju se za stanje nacionalnih urbanih sistema u ovom delu Evrope. Prvo, kakva je kompatibilnost razvijenog Zapada i dojučerašnjeg političkog Istoka Evrope? Drugo, šta predstavlja urbano, umreženo nasleđe Hrvatske, Srbije i Slovenije, na primer? Na koji način se to nasleđe sociološki prepoznaje u globalizujućim procesima? Kada pogledamo ono što stiže kao podloga za sociološki način promišljanja iz slike društveno-prostornih odnosa u Sloveniji, Srbiji ili Hrvatskoj, neminovno se nameće pitanje da li je reč o jednoj piramidalnoj mreži naselja i proizilazećim društvenim odnosima? Ako je to tako, da li je na delu hijerarhija u pozitivnom kontekstu ili je možda reč o hijerarhijskim odnosima koji predstavljaju balast u funkcionalnom, organizacionom i strukturalnom pogledu? Kako te snažno izražene hijerarhijske mreže mogu da stvaraju strukturalne veze s evropskim urbanim sistemima? Koji je stepen njihove kompatibilnosti i predstavljaju li oni deo neke buduće zajedničke evropske mreže?

Kada je o Srbiji reč, nasleđena urbana mreža i s njom proizilazeća značenja odslikavaju dominaciju političkih nad ekonomskim faktorima: industrijski gradovi koji se guše u svojoj deindustrijalizaciji (Niš, Bor, Kragujevac...) ili upravno-administrativni centri koji se guše u sopstvenoj centralizaciji i koncentraciji (Beograd, Novi Sad...), na primer. Visok stepen urbane primarnosti u Srbiji, pri čemu u Beogradu rezidira gotovo četvrtina stanovništva zemlje, nema uporišta koja bi govorila u prilog racionalne mreže naselja. Dok je senka koju na sve ostale gradove i naselja baca Beograd prevelika, dotle se manji, regionalni centri politički opiru

svom mestu u senci, i to ne samo glavnoga grada već i onih koji u nasleđenoj mreži imaju "ulogu" dominacije. Tako je u Vojvodini dosta rasprostranjeno mišljenje da je administrativno-upravna uloga Novog Sada prevelika i nesrazmerna prirodnom razvoju funkcija koje bi mogli/trebali da imaju ostali gradovi u Pokrajinu. Znajući da je sociološki način promišljanja, u odnosu na hijerarhijske odnose u mreži naselja kod nas pokazao analitičku spremnost i razumevanje šireg pa i globalnog konteksta (ali je ostao neprimećen i neprimenjen u planerskoj, urbanističkoj pa i političkoj praksi), postavljam pitanje koliko je takvoj njenoj društvenoj poziciji doprinela sociologija sama. Drugim rečima – kako otvoriti društvene nauke, posebno sociologiju i omogućiti joj komunikaciju s ostalim, kontaktnim i komplementarnim naukama? Ovde, svakako, imam na umu prvenstveno ono što je uradio Imanuel Wallerstein kada je, u okviru "Gulbenkijanove komisije", kolektivno ispisao i kao predsedavajući potpisao svojevrzni manifest *Kako otvoriti društvene nauke*.¹²

I za kraj ove sesije nudim jedan mali primer koji bi trebalo da predstavlja prilog sociologiji konteksta. Naime, spremnost da pričamo o potrebi uključivanja naših urbanih sistema u evropske i šire globalizacijske procese, i s tim u vezi, u procese transformacije naseljskih mreža, mora biti praćena saznanjima o tome kakvim socijalnim i prostornim supstratom *in situ* raspolažemo. Na jednom sociološki reprezentativnom uzorku u Vojvodini, i uz pomoć opsežnog sociološkog instrumenta, pokušali smo da saznamo do koje su mere stanovnici spremni na promene. Na jedno od pitanja koje se odnosilo na preferencije stanovništva za stalnim mestom boravka, saznali smo da bi čak 43,9% njih izabralo mogućnost da ode van zemlje. U takvim okolnostima mi više ne možemo da govorimo o prostornoj pokretljivosti stanovništva, koja bi eventualno predstavljala interesantnu varijablu za utvrđivanje izgradnje "modernog tipa" socio-prostornih odnosa i doprinosa uključivanja u globalne procese u umreženom društvu. Biće da je pre svega reč o begu od društva siromaštva i nespremnosti da se u njemu kao takvom participira zarad nekog virtuelnog boljitka. I dalje, utvrdili smo da bi od onog stanovništva koje bi ostalo u Vojvodini, daleko najveći broj njih želelo da ima novosadske adrese, a da bi sasvim neznatan deo želeo da svoju budućnost pronade u Beogradu. S obzirom da je reč o jednom zaista sveobuhvatnom istraživanju s velikim brojem pitanja i stratifikovanim uzorkom, dobijeni rezultati pokazuju da, ukoliko je prostorna pokretljivost jedan od važnih globalizacijskih podprocesa, tada u konkretnom prostoru sve priče o svetskim gradovima, teletopijskom i informatičkom društvu i ostalim castellsijanskim fascinacijama, ostaju samo u sferi teorijskih domišljanja ili se kreću u jednom zatvorenom krugu politički poželjnog diskursa o globalnim ili evropskim temama. S tim u vezi, D. Seferagić u svom radu vrlo dobro pokazuje tok stvari koje su bitne za naš kontekst ali i ozbiljno sociološko razumevanje konteksta, a to je – šta znače pojmovi i procesi *polarizacije* i *decentralizacije* te koliko su oni duboko ukorenjeni u sistemu vrednosti konkret-

¹² *Open the social sciences*: Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Science. Final Version, Binghamton, 1995.

nog društva i konkretne prakse. Na tom fonu svakako se otvara prostor i za grupu sledećih pitanja i odgovora (bez kojih nema razumevanja procesa svetskosti i globalnosti): šta u svemu tome znače procesi tranzicije kroz koje prolaze naša društva? Sociolozima na ovim prostorima je svakako poznato da se sama tranzicija prečesto koristi kao svojevrsan alibi za mnoga društvena potonuća, za dugotrajne neusklađenosti rasta i razvoja na nacionalnom, prostornom i socijalnom nivou, te za (ili protiv) priključenja evropskim trendovima. Moć sociologije da odgovori na izazove trenutka u kome se prepliću novo-stari izazovi, pre svega je u njenoj empirijskoj laboratoriji i, u metodološkom smislu govoreći, korišćenju "tradicionalnih" aparata. Pri tome, važno je nadvladati često nametnuto osećanje naučne inferiornosti kada se pomenu tradicionalni pristupi; u smislu sociološkog metoda tradicionalno nikako ne znači i loše. Drugim rečima, potrebna su takozvana dijagonalna saznavanja o demografskim, prostorno-fizičkim i funkcionalno-organizacionim tokovima u sopstvenoj sredini. Nedostatak empirijskih istraživanja jeste možda i najslabija karika u pokušajima da se "pobede" neznanja, ili ignorisanja o tome kakva je i kolika uloga recentne tranzicije u društveno-prostornim procesima. Tek odgovarajuća suma saznanja o nama samima može da pospeši razumevanje o procesima koji se odvijaju u Evropi i šire, te da nas navede na odgovore o tome kako participirati u umreženom društvu. Tada bismo mogli i da saznamo da li su postojeći hijerarhijski odnosi u mreži naselja i našim društvima balast ili podsticaj razvoju. A da li će Beograd ili Zagreb postati, i pod kojim uslovima, svetski gradovi, čini se da ne treba da opterećuje sociologiju.

Milan Župančić

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

e-mail: zupancic@idi.hr

Seoska naseljska mreža: pogled na dno naseljske piramidalne hijerarhije

Dosada smo čuli mnogo toga o gradovima, njihovim odnosima, enormnoj ekspanziji gradova i urbanih regija u drugoj polovici prošloga stoljeća. Iz svega što smo čuli jasno proizlazi da su gradovi, posebice metropole i svjetski gradovi, vrh urbane piramide. No što je s dnom ili bazom piramidalne naseljske strukture? Što je s mnoštvom malih naselja, tisućama sela koja egzistiraju u seoskom prostoru te kakvo je njihovo mjesto u naseljskoj mreži suvremenog društva? Tu se radi o jednom potisnutom i umnogome zaboravljenom svijetu: on je dandanas sveden na nešto što se smatra tradicionalnim, lokalnim i ukorijenjenim u prošlom i pomalo iščezavajućim svijetom. Suvremeno društvo i civilizacija, način života golemog broja ljudi, pa i ne samo onih koji žive u gradovima, protječe u znaku urbanih

matrica, preokupacija i kulturnih stilova. Naselja kao osnovne jedinice prostorne organizacije bitno utječu na sve važnije društvene procese i time aktivno pridonose strukturiranju, održavanju, funkcioniranju ali i promjenama globalnog društva.

Naselja nisu samo nositelji funkcionalne organizacije društva: ona su najočitiji elementi kulturnog krajolika jedne zemlje, "izlog" i pokazatelj civilizacijskog napretka, a suvremena i velika urbana naselja žarišta su preobrazbe šireg prostora. Seoska naselja samo marginalno participiraju u takvim procesima. Seoska naseljska struktura u Hrvatskoj oblikovana je u duljem vremenskom razdoblju, pod utjecajem različitih prirodnih i povijesno uvjetovanih socioekonomskih čimbenika i okolnosti. Ta naselja imaju dugu tradiciju ali, osim za malobrojne iznimke, nedostaju pouzdani povijesni podaci o njihovoj genezi i trajanju u vremenu. Za sedimentaciju naseljenosti u tradicionalnom društvu i agrarnom razdoblju naše povijesti vrijedi pravilo da se naselja osnivaju svugdje gdje postoje povoljni prirodni uvjeti za poljoprivrednu proizvodnju i stočarstvo, a to su ponajviše pogodno zemljište, šuma, voda. Blizina gradova i trgovišta, dostupnost prometne mreže i sve ono što obilježava pogodnosti življenja u suvremenim uvjetima – nekada je bilo od sekundarne važnosti. To naročito vrijedi za razdoblje agrarnog i autarkičnog društva u kojem selo praktički egzistira kao autonoman i izoliran segment, koji nema potrebe za uključivanjem u šire društvene mreže, tržište, gradove ili globalno društvo.

Seoska naseljska mreža u Hrvatskoj oblikovana je uglavnom prije početka industrijalizacije i modernizacije društva. Prvi "moderan" statistički popis iz 1857. registrira 5.444 naselja; potkraj 19. stoljeća postoji 5.970 naselja, dok je sredinom prošlog stoljeća evidentirano oko 6.650 naselja. Gustoća naseljenosti u tom je razdoblju povećana za otprilike dva puta: s 39 stanovnika na km² na 70 sredinom stoljeća, da bi narasla na 80 stanovnika na km² u 2001. Neke važnije oznake početnog stanja naseljske mreže ostale su sve do danas. Hrvatska je naslijedila pa i zadržala disperznu naseljenost koja se ponajviše ogleda u velikom broju malenih i patuljastih naselja. I danas od približno 6.500 naselja, više od jedne trećine su malena seoska naselja s manje od 100 stanovnika, oko 30% naselja imaju od 100 do 300 žitelja, 23% sela je u veličinskoj skupini 300 do 1.000 žitelja, i približno 5% sela ima preko 1.000 stanovnika. Velike su i regionalne razlike: sjeverno Primorje i planinska Hrvatska, te neki dijelovi središnje Hrvatske, imaju velik broj takvih patuljastih naselja, dok je u Slavoniji i Dalmaciji stanje povoljnije. U dvije najmanje veličinske naseljske skupine (do 100 i od 100 do 300 stanovnika), kojih je preko dvije trećine u ukupnoj strukturi, živi svega 25% seoskog stanovništva, ili oko 10% ukupne hrvatske populacije. Dok je 1953. svega 15% spadalo u kategoriju najmanjih i u njima je živjelo 2% seoske populacije, pola stoljeća kasnije takvih je naselja 37% i u njima živi oko 6% seoske populacije.

Snažan ruralni egzodus u posljednjih šezdesetak godina i masovno premještanje stanovništva u manji broj gradskih naselja i prosperitetnijih regija, uz sekularni trend smanjenja prirodnog prirasta koji se pretvorio u negativni prirodni prirast stanovništva u cijeloj Hrvatskoj, prouzročio je goleme demografske poremećaje u

većem dijelu ruralnog prostora, što je dovelo do pogoršanja vitalne i obrazovne strukture seoskog stanovništva, kao i niza popratnih posljedica vezanih uz starenje, smanjenje poduzetničkog i inovativnog potencijala ruralne Hrvatske. Ovdje ćemo samo pridodati činjenicu da (s obzirom da su demografski problemi i depopulacija sela poznati i analizirani u stručnoj literaturi) više od 85% seoskih naselja gubi stanovništvo, od čega je gotovo 45% naselja izgubilo više od 50% stanovništva u razdoblju 1953.–1991., i da je gotovo 10% sela zbog te depopulacije možda pred nestajanjem.

U hijerarhijski i piramidalno organiziranoj naseljskoj mreži Hrvatske, na vrhu koje su najveći gradovi i Zagreb kao državno središte, seoska su naselja po funkcijama i važnosti smještena vrlo nisko. Seoska su naselja zapravo baza ili dno piramide, ali "baza" koja nema prevelik utjecaj na ono što se zbiva na višim razinama naseljske mreže. Seoska su naselja vrlo loše opremljena institucijama socijalne i objektima tehničke infrastrukture. Selima nedostaju elementarne službe i institucije, pa su upućena na korištenje njihovih usluga u većim lokalnim središtima i gradovima. Važnost gradova i ostalih naselja proizlazi iz nekih veličinsko – tehničkih i ekonomskih imperativa. Svako mjesto ne može posjedovati sve institucije i objekte koji su potrebni za primjerenu kvalitetu života u suvremenim uvjetima, pa je normalno da su različite funkcije stupnjevito poredane u naseljskoj mreži. Srednje ili više funkcije koje su i razmjerno rjeđe potrebne, distribuirane su tako da se nužno povećava udaljenost od korisničke baze. Smatra se da je poželjno organiziranje funkcija u obliku piramide, gdje svaki viši rang sadržava i funkcije nižih rangova. Postoje određeni ekonomski razlozi (racionalnost) za lociranje određenih djelatnosti i funkcija naselja u piramidalnoj postavi. Primjerice, primarna zdravstvena zaštita treba imati što širu rasprostanjenost što omogućuje lakši i brži pristup korisnicima, dok su više razine zdravstvene organizacije (domovi zdravlja, specijalističke službe, bolnice, klinički centri) nužno rjeđe raspoređene, iako bi i one trebale osigurati što lakšu dostupnost svima kojima takve usluge trebaju. Gradovi i veći centri imaju razvijene službe i institucije, pa su stoga i nositelji središnjih funkcija u radijusu njihove funkcionalne gravitacije, koja obuhvaća manji ili širi prostor. Da bi usluge bile lakše dostupne u okvirima pojedinih gradskih gravitacija potrebne su, pored ostalog, razvijene komunikacije, prometna mreža, kvalitetne prometne usluge, a svega toga nedostaje u mnogim seoskim regijama. U tom pogledu naročito su hendikepirane nerazvijene regije i naš planinski prostor. (Osobno sam, prilikom jednog istraživanja u Gorskom kotaru, pokušao utvrditi funkcioniranje lokalnog prometa te ustanovio da iz Delnica, kao mikroregionalnog centra, postoji tek nekoliko dnevnih autobusnih veza za većinu manjih mjesta u toj regiji; one pokrivaju samo termine vezane uz početak i kraj radnog vremena zaposlenih i eventualno termine pogodne za školsku djecu).

Istraživanje infrastrukturne opremljenosti seoskih naselja, provedeno 2004. u sklopu šireg projekta (rezultati su prikazani u *Sociologiji sela* 169/2005.), ukazuju na izrazito nisku opremljenost sela elementarnim institucijama i službama. Ponešto je povoljnije stanje u pogledu komunalne opremljenosti sela (vodovod, zbrinjavanje smeća, javna rasvjeta, stajališta javnog prometa). Seoska naselja su relativno do-

bro opremljena neophodnim opskrbnim i nekim servisnim objektima (prodavaonice mješovite robe, automehaničarske radionice, frizerski saloni i neke druge obrtničke radionice). Izrazit je nedostatak zdravstvenih i obrazovnih ustanova, a o kulturnim institucijama da i ne govorimo. Sport (osim kakvoga nogometnog igrališta), zabava i drugi sadržaji vezani uz slobodno vrijeme također su nedostupni većini seoskih žitelja. Pritom smo za kvalitativnu ocjenu dostupnosti neke usluge koristili pokazatelj o tome postoji li neka institucija u općinskom centru ili obližnjem gradu (računajući pritom da su oni relativno "gusto" raspoređeni u prostoru), a kako je danas promjer seoskog kolektiviteta 10–30 kilometara, kako tvrdi H. Mendras, držimo da se u tom okviru organizira ekonomski i socijalni život sela, pa se i stanje opremljenosti i dostupnosti neke usluge može ocijeniti povoljnim ako se može ostvariti u tom gravitacijskom radijusu. Nažalost, stanje je nepovoljno u pogledu obrazovnih i kulturnih institucija, jer su i općinski centri i manji gradovi deficitarni u tim sadržajima.

Mjereno kvalitativnim stupnjevima opremljenosti, utvrdili smo da su više funkcije u obrazovanju, kulturi i zdravstvenoj djelatnosti i danas privilegija većih gradova i makroregionalnih centara, kao i glavnoga državnog središta. Donekle je stanje povoljnije u području zdravstva, jer smo ustanovili da i određen broj manjih gradova ima zadovoljavajuću razinu zdravstvene službe. Nastojali smo pobliže osvijetliti i ulogu seoskih općinskih središta. Te nove institucije lokalne samouprave (u Hrvatskoj danas postoji 426 seoskih općina) mogu poslužiti kao važna stepenica u organizaciji i dostupnosti više razine uslužnih djelatnosti neposrednoj seoskoj okolini. Pokazalo se da se ta naselja izdvajaju po opremljenosti socijalnom i tehničkom infrastrukturuom od drugih seoskih naselja. Općinska središta i manji gradovi imaju prodavaonice, osnovne škole, neke srednje škole, ambulante i ljekarne, pošte, sportske terene i druge ustanove i službe potrebne seoskom stanovništvu.

Dakle, naši nalazi potvrđuju dosadašnje spoznaje od kojih polazi i praksa prostornog planiranja – da u Hrvatskoj postoji 650 do 700 središnjih naselja. Ako od toga broja oduzmemo 150-ak gradova, ostatak čine veća i razvijenija seoska središta. Ona su i oslonac poželjnijoj urbanoj dekoncentraciji i oslonac disperzivnijem tipu organizacije prostora i naseljenosti. Vjerojatno je to jedina mogućnost da se korigiraju nepovoljni efekti postojanja malih i patuljastih naselja, kod kojih je teško postići viši stupanj infrastrukturne opremljenosti. To znači da treba osnaživati mrežu manjih seoskih gradića i seoskih središta sposobnih da postanu okosnicom ruralne naseljske mreže kakva je potrebna suvremenom selu.

Mr. sc. Anđelina Svirčić Gotovac

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

e-mail: svircic@idi.hr

Zagreb kao mreža naselja

Lijepi pozdrav svima prisutnima. S obzirom da je već dosta toga rečeno u uvodnim izlaganjima o zajedničkom projektu Instituta za društvena istraživanja *Sociološki aspekti mreže naselja u kontekstu tranzicije*, nastojat ću ne ponavljati već rečeno. Izlaganje će se temeljiti na mojemu magistarskom radu pod nazivom *Sociološki aspekti mreže naselja u zagrebačkoj regiji* koji je tematski i istraživački bio vezan uz spomenuti projekt. Istraživanjem je obuhvaćena mreža naselja cijele Hrvatske, a u sklopu magistarskog rada istražena je najveća regija u cjelokupnoj mreži naselja – tj. *zagrebačka regija*. Upravo o njoj ću ukratko izložiti dobivene rezultate istraživanja.

Mreža naselja kao predmet istraživanja proučavala se kroz prizmu *sociologije prostora, sela i grada*, a u kontekstu procesa urbanizacije sve od socijalističkoga do današnjega tranzicijskog modela. *Institut za društvena istraživanja* također ima bogatu tradiciju u istraživanjima urbano–ruralne problematike u nas pa tako i u istraživanjima mreže naselja. Razvoj gradova i širenje urbanizacije prema ruralnim sredinama i naseljima, stvara potrebu istraživanja ne samo gradova nego i *gradova – okolica* ili *gradskih i urbanih regija* što se odnosi na sve šire područje.

Još je prije 2. svjetskog rata u sociološkoj tradiciji postojao interes za istraživanjem međuodnosa prostora i čovjeka (fizičkog i socijalnog), što je čikaška škola i *R. Park*, kao njezin najvažniji predstavnik, imala za okosnicu svojih brojnih istraživanja. Nakon rata dolazi do razvoja neomarksističkog pristupa urbanim problemima u 60-im i 70-im godinama. Pritom *H. Lefebvre*, *M. Castells*, *E. Soja*, *D. Harvey* svojim tumačenjima pojma "svakodnevnog života" ili svakodnevice, kritiziraju potrošačko i kapitalističko društvo jer negativno utječu na svakodnevni život ljudi. Neki od najutjecajnijih suvremenih teoretičara u zadnjim desetljećima – *L. Mumford*, *M. Castells*, *E. Soja*, *S. Sassen*, *N. Brenner*, *J. Allen*, *D. Massey*, *S. Pile* – s različitih aspekata problematiziraju današnji život u gradu i sve one posljedice što ih sa sobom nosi. Od naših suvremenih autora spomenut ću i izdvojiti samo neke koji su nesumnjivo doprinijeli istraživanju urbano–ruralne tematike: *I. Cifrić*, *O. Čaldarović*, *V. Lay*, *A. Marinović-Uzelac*, *I. Rogić*, *D. Seferagić*, *M. Štambuk*, *M. Vresk*.

Iz svih se teorija ukratko može zaključiti da je razdoblje *modernog metropolisa* "završeno" i da je nastupila ili će nastupiti nova urbana forma – forma *postmetropolisa i umreženosti prostora*. Suvremeni *megagrad* podržava novu urbanu dinamiku unutar globalizirajućeg svijeta, tzv. *policentričnu ekspanziju megalopolisa*, koja se temelji na jednakoj vrijednosti svih naselja u sustavu mreže naselja. Taj je

zahtjev uglavnom načelan, jer u realnim uvjetima postoji i funkcionira najčešće *bijerarhijska ili piramidalna prostorna struktura* s nejednakim položajem naselja u njoj. Većina svjetskih metropola ima centralizirajući i hijerarhizirajući prostorni sustav s jednim najvećim i najvažnijim centrom. I Hrvatska ima takav sustav prostorne dinamike, a Zagreb ima centralno mjesto u njemu. Sustav naselja u kojem postoje funkcionalne, socijalne i druge veze među naseljima čini *mrežu naselja* a primjer mu je *Zagreb kao funkcionalna mreža naselja ili urbana regija*, sa Zagrebom kao *matičnim gradom* u tom sustavu. Ostali gradovi u tom sustavu su *gradovi sateliti* i dodatna su urbana čvorišta unutar mreže. Ostala naselja – *općinski centri i seoska naselja* – ostala su manja čvorišta u mreži. Između većine naselja u mreži dolazi do međusobnih gravitacija i migracija, odnosno postoje svakodnevni i povremeni procesi koji ih obilježavaju, a među ostalim to su i procesi *suburbanizacije, metropolitanizacije, migracija, reurbanizacije, decentralizacije*, a tipični su za ovaj tip urbanih struktura.

Predmet istraživanja spomenutog rada jest zagrebačka mreža naselja u kontekstu *kvalitete života i opremljenosti naselja i kućanstava*. Osnovna je hipoteza da opremljenost naselja, kao mjesta života, utječe na kvalitetu života stanovnika unutar ispitivane mreže naselja. *Kvalitetu života* čini zadovoljstvo osnovnim ili objektivnim ljudskim potrebama, ali i razvijenim ili subjektivnim potrebama. Od šest pokazatelja ili indikatora socijalnog blagostanja korištenima u dosadašnjim institutskim istraživanjima (u realizaciji grupe autora), nastala je nova podjela od šest indikatora prilagođenih ovom istraživanju zagrebačke mreže naselja. Korištena su dva mjerna instrumenta ili upitnika: *anketni upitnik za pojedince i domaćinstvo* te *upitnik za naselja*. Elementi kvalitete života prema osnovnoj podjeli su: stanovanje, prehrana, uvjeti rada, obrazovanje, zdravlje, odmor i rekreacija (slobodno vrijeme). U radu su analizirani neki od njih, a i neki novi su dodani: migracije i promet te zadovoljstvo određenim uvjetima života.

Jedan od ispitivanih elemenata i indikatora kvalitete života jest *stanovanje*, a mjeri se tipom vlasništva stana (privatni ili državni); veličinom stana/kuće u m²; brojem soba u stanu/kući i tehničkom opremljenošću stana; potom zadovoljstvom uvjetima stanovanja – opskrbljenošću okolice, lokacijom, susjedstvom i dr. *Zanimanje i radni status* mjereni su sadašnjim ili posljednjim radnim mjestom ispitanika prema mjestu stanovanja; prosječnim mjesečnim prihodima u kućanstvu i tipom zanimanja ispitanika. *Obrazovanje* se mjeri indikatorima školske spremne ispitanika, prema klasifikaciji naselja u zagrebačkoj regiji i prema trenutnoj zaposlenosti. *Migracije i promet* mjere se potrebom za putovanjem i migriranjem stanovnika, učestalošću migriranja stanovnika u drugo naselje izvan mjesta boravka, te zadovoljstvom prometnom povezanošću s naseljima u mreži.

Neki od elemenata opremljenosti naselja i kućanstava su *opremljenost naselja ili opremljenost neposredne okoline življenja (susjedstva)*, koji nam govore o postojanju ili nepostojanju institucija i sadržaja: uprave i samouprave, pravosuđa, (ne)državnih službi, kulture, sporta, prometa, zabave, škola, vrtića, bolnica, sportsko-rekreacijskih centara, trgovina, javnog prijevoza, kina, a čine tzv. *institucio-*

nalnu i infrastrukturnu opremljenost naselja. Opremljenost kućanstava tzv. tehničkom opremljenošću mjeri se kroz *primarnu i sekundarnu razinu opremljenosti kućanstava*. *Primarnu* opremljenost čine: elektrifikacija, priključak na vodu i kanalizaciju, fiksni telefon, kupaonica, centralno i etažno grijanje, priključak na plinsku mrežu. *Sekundarnu* opremljenost čine instalacije i uređaji u kućanstvu iznad razine osnovnog minimuma, a služe za podizanje kvalitete života na višu razinu.

Grad Zagreb bez Zagrebačke županije, prema zadnjem popisu stanovništva 2001. godini imao je 779.145 stanovnika, a 1991. je imao 777.826 stanovnika. U 1991. godini u *Zagrebačkoj županiji* živjelo je 283.298 stanovnika, a 2001. godine 309.696, što ukazuje na porast od 26.398, što je pozitivan migracijski saldo. Veći porast broja stanovnika zabilježila je Županija u odnosu na Grad, a razlozi su u procesima *suburbanizacije, satelizacije i dekoncentracije* stanovnika i urbanog prostora. Velika metropolitanska područja i mrežne strukture oko njih nemaju strogo karakterističan oblik već ih ponajviše karakterizira neprestana ekspanzija u određeni prostor, čemu je primjer upravo zagrebačka mreža naselja. Srastanje pojedinih naselja (gradova i sela) dovelo je do širenja toga područja čak i u zaštićene prirodne rezervate (Medvednica, Sljeme). Pritom su brojni primjeri neplanske i stihijske gradnje u sklopu cijele regije, a k tome i malverzacija oko privatne stambene gradnje i kupnje stanova. U Zagrebu je prisutna stalna potražnja za stanovima, koja je dijelom izmakla kontroli jer se gradi brzo i nekvalitetno i često bez popratnih sadržaja kao što su parkirna mjesta, pravo na svjetlost, pravo na park i sl., što sve čini cjelinu stambene kvalitete života u gradskim prostorima. Zbog profita privatnih investitora i najmanji slobodni prostor postaje građevinskom površinom nauštrb ostalih potreba stanovnika. To je samo jedan od brojnih hrvatskih primjera u tranzicijskom gospodarenju, a izvan je kontrole državne politike i moći. Veći broj stanovnika pretpostavka je većoj mobilnosti na ukupnom području. Dva su osnovna oblika *prostorne mobilnosti* – preseljavanje stanovništva iz jednog mjesta u drugo, te svakodnevne migracije zaposlenih. Novost je pojava mobilnosti u smjeru *grad – okolica* koja nudi više nego prije te postaje mjestom rada mnogim stanovnicima iz grada, u tzv. poslovno-stambenim zonama.

Iz ukupnog uzorka za Hrvatsku, za potrebe istraživanja zagrebačke mreže naselja izveden je uzorak za zagrebačku regiju, u kojem je od ukupnog broja naselja uvršteno 19 naselja različitog tipa, uključujući i grad Zagreb, s veličinom od 555 ispitanika. Stvorena je i posebna klasifikacija zagrebačke regije a prema njezinu stvarnom teritorijalnom ustroju. Ona sadrži podjelu na 4 tipa naselja: *grad Zagreb, gradska naselja, općinski centri, seoska naselja*. U uzorku od 555 ispitanika grad Zagreb ima 381 ispitanika; u gradska naselja uključili smo šest od osam gradova u sastavu Zagrebačke županije: Dugo Selo, Jastrebarsko, Samobor, Sveti Ivan Zelina, Velika Gorica, Zaprešić – s 46 ispitanika; općinske centre – iz triju općina – Brckovljani, Kravarsko i Donja Pušća – s 47 ispitanika; seoska naselja – devet sela u sastavu Zagrebačke županije: Hudi Bitek, Leprovica, Petrovina, Cerje Samoborsko, Otruševac, Lužan, Šalovec, Buševac, Gornji Laduč – s 81 ispitanikom.

1. Rezultati istraživanja prema opremljenosti kućanstava i naselja u zagrebačkoj regiji

Za potrebe ovoga rada izračunata su tri tipa indeksa: 1. *indeks primarne tehničke opremljenosti u zagrebačkoj regiji*; 2. *indeks sekundarne tehničke opremljenosti*; 3. *indeks tehničke opremljenosti susjedstva ili kvarta*, i to prema trima vrijednosnim razinama opremljenosti – *lošoj, srednjoj i dobroj*. Indeksima su pridodani određeni vrijednosni bodovi iz kojih su, prema ukupnom rezultatu bodovanja pojedinih varijabli, sačinjeni konačni indeksi (u %). Tako dobiveni podaci ukrštali su se s navedenom klasifikacijom naselja u zagrebačkoj regiji, čime se dobio uvid u trenutno stanje opremljenosti u različitim tipovima naselja u mreži.

Prema dobivenom *indeksu primarne tehničke opremljenosti u regiji* ukupno lošu opremljenost ima 17,5% naselja, srednje dobru opremljenost ima 12,4% naselja, a dobru opremljenost ima 70,1% naselja. Najbolja situacija je u gradskim naseljima u kojima 80,4% kućanstava ima dobru razinu opremljenosti, te u Zagrebu u kojem njih 75,3% ima dobru razinu. Najlošija je situacija u seoskim naseljima u kojima gotovo podjednako iznosi dobra (46,9%) i loša razina (48,1%) opremljenosti kućanstava.

Prema *indeksu sekundarne opremljenosti kućanstava* slijedi da su kućanstva uglavnom dobro opremljena osnovnim kućanskim i tehničkim pomagalima, poput perilice rublja i zamrzivača (iznad 90% u svim tipovima naselja), a nešto slabije su kućanstva opremljena sredstvima višega ranga – perilicom posuđa, priključkom na internet, osobnim računalom (PC) i sl. Osnovna razina sekundarne opremljenosti ispunjena je u svim tipovima naselja u regiji, dok u uvjetima iste – ali višeg ranga – bolju situaciju ipak imaju gradovi i gradska naselja. Gradovi-sateliti u zagrebačkoj regiji po općim se obilježjima mogu uspoređivati s gradom Zagrebom jer povećana mobilnost njihova stanovništva dovodi do sve veće urbane kvalitete i standarda života.

Lošu razinu *sekundarne opremljenosti* ima 50,8% naselja, odnosno polovina naselja u regiji; srednju razinu ima 32,4% naselja, a samo 16,8% naselja ima dobru razinu opremljenosti. Vidljivo je da se sekundarna razina može još poboljšavati u korist većine stanovnika regije te da još nije sasvim zadovoljavajuća. U gradu Zagrebu dobru razinu ima 19,2% kućanstava a u gradskim naseljima 15,2% kućanstava, dok u seoskim naseljima tu razinu ima samo 7,4% kućanstava. Općinski centri ne zaostaju puno za gradskim naseljima – 14,9% kućanstava je na dobroj razini sekundarne opremljenosti.

Pokazalo se da se često pojavljuju bolji podaci za gradove-satelite od onih za grad Zagreb. I za seoska naselja ponekad su podaci bolji nego za općinske centre. Gradovi-sateliti u zagrebačkoj regiji često imaju bolju opremljenost ili bolju upotrebnu vrijednost od grada Zagreba. Razlozi su u strukturnoj slici Zagreba i općinskih centara, jer vjerojatno imaju više siromašnijeg stanovništva od ostalih naselja, a time više i onih s neriješenim životnim uvjetima (npr. stanom). Razlog

je i u postojećem teritorijalnom ustrojstvu zemlje prema kojem se pojedina naselja proglašavaju općinskim i gradskim centrima a da za to nemaju potrebne uvjete ili imaju samo minimum istih, pa su institucionalna potražnja i ponuda nekompatibilne. Takva naselja stoga mogu pokazati slabiju opremljenost od očekivane.

Prema podacima o *opremljenosti neposredne okoline življenja ili susjedstva/kvarta u naseljima zagrebačke regije* spomenuto je da ona podrazumijeva razne usluge i servise u mjestu stanovanja koji su dostupni na udaljenosti od najviše 15 minuta hoda. Elementi ove opremljenosti su: stanica javnog prijevoza, trgovina mješovitom robom, specijalizirane trgovine, ambulanta, stomatološka ordinacija, veterinarska stanica, pošta, ljekarna, dječji vrtić, osnovna škola i crkva. Prema *indeksu opremljenosti neposredne okoline življenja* lošu razinu opremljenosti ima 13,7% naselja, srednju razinu ima 17,1%, a najveći broj naselja u zagrebačkoj regiji ipak ima dobru razinu opremljenosti (69,2%). To znači da su susjedstva ili kvartovi u naseljima u zagrebačkoj regiji većim dijelom dobro opremljeni i mogu zadovoljiti potrebe većine svojih stanovnika. To se, međutim, ne odnosi na stanovnike seoskih naselja u kojima samo 1,2% smatra da ima dobru razinu opremljenosti neposredne okoline ili svog naselja, što je iznimno loša opremljenost. U gradskim naseljima dobru razinu opremljenosti ima 97,8%, a u Zagrebu ima je 85,04% susjedstava ili kvartova, što govori o znatno boljoj opremljenosti gradskih naspram seoskih naselja, iz kojih se zato najčešće i iseljava. Prema ovom pokazatelju, seoska naselja i općinski centri imaju lošu razinu opremljenosti svoje neposredne okoline pa se iz njih svakodnevno migrira prema većim naseljima – gradovima u regiji, da bi se zadovoljile neke egzistencijalne ili ostale potrebe stanovnika.

2. Zaključak

Zagrebačka mreža naselja, iako najvećim dijelom ima *bijerarhijsku strukturu*, ima i *radijalnu strukturu* u kojoj podjednako dolaze do izražaja i ostala središta. To znači da neovisno o najvećem središtu, Zagrebu, i ostala naselja ovise i gravitiraju jedan prema drugima, stvarajući dodatna čvorišta ili žarišta urbaniteta u mreži. Od ispitivanih *gradova-satelita* u zagrebačkoj mreži naselja – *Velike Gorice, Zaprešića, Samobora, Svetog Ivana Zelina, Dugog Sela i Jastrebarskog* – najveći utjecaj imaju najveći od njih – Velika Gorica, Zaprešić i Samobor. Ostala tri grada imaju slabiji utjecaj u cijeloj mreži, te dovoljno prisutan samo u neposrednoj okolici. Međutim, važna činjenica jest da se staro i domaće stanovništvo u njima zadržava te da nema potrebu za trajnim iseljavanjem. Iz svega navedenoga može se zaključiti da je stanje u zagrebačkoj regiji – promatrano kroz istraživane aspekte *opremljenosti naselja i kvalitete života* – zadovoljavajuće i na relativno je dobroj razini. Time je potvrđena i osnovna hipoteza, tj. da mjesto naselja uvelike određuje kvalitetu života.

Primarna opremljenost kućanstava i naselja zadovoljila je i pokazala postojanje minimuma egzistencijalnog standarda za većinu stanovnika u svim tipovima naselja u zagrebačkoj regiji. *Sekundarna opremljenost kućanstava i naselja* bolja

je u gradskim naseljima i gradu Zagrebu a slabija u općinskim centrima i u seoskim naseljima, ali se može poboljšavati. Unutar klasifikacije naselja u zagrebačkoj regiji najveća razlika postoji između gradskih i seoskih naselja, te između grada Zagreba i seoskih naselja. Ukupno gledajući, zagrebačka regija ima dobru kvalitetu života analiziranih elemenata za većinu svojih stanovnika, iako postoje i primjeri iznimno loše opremljenosti nekih seoskih naselja koja zaostaju za ostalim naseljima. Ta često depopularizirana seoska naselja u kojima nema gotovo nikakvih uvjeta za dobar život, napuštaju se a u njima ostaje samo ostarjelo stanovništvo. Nasuprot njima, neka decentralizirana okolna područja postaju nositelji sve većeg broja urbanih funkcija, čime pridonose rasterećenju glavnog ili matičnog grada – Zagreba. Ta gradska naselja (gradovi-sateliti) često imaju bolju razinu primarne i sekundarne opremljenosti od Zagreba. Može se primijetiti da ima i primjera smanjenja razlika u tehničkom standardu i razini opremljenosti kućanstava na selu i u gradu. Do toga je doveo aktualan trend življenja u suburbanim i ruralnim prostorima kojeg prati visoka razina opremljenosti kućanstava i naselja, i koji je na našim prostorima prisutan unazad dva desetljeća, dok je u razvijenim zapadnim zemljama započeo još 70-ih godina 20. stoljeća i u različitim varijantama traje i danas. *Zagrebačka regija kao mreža naselja* prostor je na kojem postoje i dobri i loši primjeri kvalitete života i opremljenosti naselja, što nam govori da se mnogo toga može poboljšati, ali da ima i vrijednoga što valja sačuvati za budućnost.

Dr. sc. Marjan Hočevar

Fakulteta za društvene vede u Ljubljani, Centar za prostorno sociologiju, Ljubljana, Slovenija

e-mail: marjan.hocivar@fdv.uni-lj.si

Pred svojim nastopom sem zelo vznemirjen, ker se po petnajstih letih prvič soočam s kolegi iz nekdanje skupne države. Slaba ali nikakršna komunikacija med nami kaže na iracionalnost "nepovezanosti" in na zunanje (očitno politične) vplive profesionalne dezintegracije. Možda će početi neko novo umreživanje između Ljubljane, Novog Sada, Beograda i još nekih gradova, oko sociologije prostora ili malo šire. Ja pretpostavljam da ćemo ja i kolega Zdravko Mlinar možda imati sličnosti u izlaganjima jer se puno toga što sam radio temelji na njegovim konceptualnim osnovama, ali ja mislim da sam i sam do sada nešto razvijao i na konceptualnom planu, pa ću biti kratak jer pretpostavljam da ste svi pročitali ove članke što su bili objavljeni u *Sociologiji sela*. Tako da ću ja pojasniti samo ono što tamo nisam dobro postavio, samo neke dimenzije umrežavanja i hijerarhije, ili nekog makrokoncepta tog razmerja.

Predhodni razpravljalci so s svojimi diskusijami nakazali probleme medsebojne povezanosti krajev in prelagali resnično zanimive potencialne mehanizme za ureničevanje povezanosti, ki bi sledila sodobnim trendom v razvoju družb. Pokaza-

lo se je tudi, da ima "tranzicijska" družbeno-prostorska preobrazba v Srbiji in Črni Gori, na Hrvaškem in v Sloveniji nekaj skupnih točk, še več pa je specifičnosti. V svoji razpravi o prostorski (teritorialni) integraciji v razmerah povečevanja mobilnosti, odpiranja, razvoja sodobnih tehnologij in telekomunikacij, globalizacije ipd., bom vseno skušal podati splošnejši idealnotipski okvir sociološkega razumevanja omrežnega povezovanja. Prepričan sem, da omrežno povezovanje lahko obravnavamo kot relativno univerzalni trend v razvoju družbenih razmerij. Pri tem je seveda potrebno upoštevati, da ima vsaka oblika integracije protitež v nasprotni smeri – v samostojnosti, osamosvajanju oz. avtonomizaciji.

Če problema ne obravnavamo dialektično, tvegamo nepopolna in celo napačna sklepanja. Razpad Jugoslavije je najboljši primer mehanične integracije in nato postopne usodne (in v več pogledih tragične) dezintegracije zaradi neuravnoteženosti z mehanizmi osamosvajanja. Podobno je na vseh ravneh družbeno-prostorske organiziranosti. V princip sodobnega omrežnega povezovanja pa so implicitno vgrajeni dinamični mehanizmi vzajemnosti osamosvajanja in povezovanja. Opredelitev takšnega povezovanja je naslednja: *Z mreženjem (networking) pojasnjujem temeljno integrativno razsežnost v dolgoročni prostorski in tehnološki preobrazbi družb – v razširjanju dostopnosti in zmanjševanju teritorialne ekskluzivnosti – v krepitevi vloge akterjev nasproti družbeno-teritorialnim strukturam.*

Ta dinamika pravzaprav nakazuje, da klasični hierarhični (vertikalni) princip prostorske integracije, in sicer na različnih ravneh, ni več primeren ali vsaj ni zadošten. Zmanjševanje pomena inštitucij nacionalne države, odpiranje meja, osamosvajanje akterjev itd., dolgoročno neizogibno spreminja tudi optiko prostorskih struktur. Povezave krajev ni nujno obravnavati samo na osnovi fizične bližine (kontigvitete), temveč na osnovi interesne bližine, ki ni nujno medsebojno kompatibilna. Na novo se odpirajo vprašanja lokalnosti, regionalizacije, čezmejnosti, perifernosti ipd., ki so v preteklosti temeljile na samoumevnem principu bližine, velikostnih razredov, kritične mase itd. (npr. Cristallerjev koncept centralnih krajev). Finski kolega Antikaisen npr. navaja ugotovitve po večletni raziskavi Baltskega območja: "V skladu s Christallersko interpretacijo je perifernost opredeljena s fizično distanco centra v odnosu do periferije, sedaj pa se je potrebno zavedati, da je (ne)perifernost opredeljena bolj z dostopom do omrežij. V takšni situaciji je mesto (njihovi akterji) zelo odvisno od njihove učeče se in spoznavne kompetentnosti, da takšna situacija obstaja. Sprememba v omrežno logiko razmišljanja mora biti najprej s strani akterjev prepoznana kot smiselna in koristna v smislu intencionalnih ciljev, ki jih ti akterji zasledujejo in nato v lokalno specifičnem kontekstu privzeta kot strateško načelo povezovanja." Ali kot ugotavlja Mlinar: "Vedno več je neteritorialnih akterjev, katerih delovanje je mogoče razumeti v okviru sistemov, ki niso (predvsem) prostorsko določeni". Še bolj neposreden je Snickars, ki navaja: "Poselitveni sistemi so v perifernih in/ali ruralnih regijah tradicionalno zasnovani po načelu centrov in periferij. Materialne surovine se iz ruralnih območij procesirajo v lokalne centre in nato izvažajo. Vendar pa ta model izgublja tako intelektualno kot tudi ekonomsko osnovo. Centri v redko poseljenih perife-

rijah lahko delujejo kot vozlišča globalne ekonomije, zato perifernost ni več povezana s kontinuiranim prostorom ter načelom centralnih ali zalednih vzorcev. Povezave so, glede na potrebe akterjev, lahko dosežene do katerekoli destinacije. V tem primeru je potrebno le zagotavljati, ustvarjati, upravljati in vzdrževati pozicijo vozliščnosti.”

Na spremenjeno optiko kažejo ne le teoretska predvidevanja, temveč številni že preučeni primeri v Evropi (npr. na Finskem, v Italiji, Nemčiji, Nizozemski, Franciji), kjer poleg omenjenega Antikaisna, tudi drugi raziskovalci ugotavljajo spremenjeno povezovalno-osamosvojitveno dinamiko. Kot preliminarni model omrežnega povezovanja je mogoče novejša integracijske trende sumirati takole (glej spodnji prikaz):

Tipi povezav ⇒ Prostorske in družbene manifestacije	Teritorialne povezave "Koncept centralnih prostorov"	Omrežne povezave "Koncept mreženja"
Centralnost/perifernost	Koncentracija (centripetalnost)	Difuznost (centrifugalnost)
Dominacija/odvisnost	Enosmerna gravitacija (monopolna dostopnost)	Difuzna lokalizacija (ekvipotencialna dostopnost)

Če bi želel narediti kondenzacijo medsebojno odvisnih dolgoročnih prostorskih procesov preobrazbe sodobnih družb, ki po mojem prepričanju neizogibno vodi jo v sociološko pojasnjevanje "omrežne družbe", bi izpostavil naslednjih pet.

- *Deteritorializacija* / Prostorski sistemi postajajo z vidika družbeno-prostorske organiziranosti vedno bolj odprti, medsebojno dostopni, fleksibilni in adaptabilni ("open structured").
- *Restrukturacija* / Integracijski in diferenciacijski mehanizmi subnacionalnih prostorskih sistemov so bolj podvrženi supranacionalnim procesom. Spreminja se razmerje struktura/delovanje akterjev.
- *Dehierarhizacija* / S povečevanjem oz. komplementarnostjo fizične in virtualne dostopnosti akterjev se sploščajo ali vsaj prekrivajo ravni teritorialnih organiziranosti (sublokalne, lokalne, regionalne, ipd.).
- *Mreženje* / Mreženje je način strukturacije in hkrati delovanja fizičnih ter virtualnih tokov. Delovanje akterjev je "prevedeno" na raven sistemskih razmerij/povezav med sistemi, v katerih so locirani akterji na različne načine in z različnimi trajanji.
- *Glokalizacija* / Medsebojno prepletanje procesov deteritorializacije, restrukturacije, dehierarhizacije in mreženja. Pomeni supranacionalno (globalno) cirkulacijo partikularnih lokalnosti in lokalizacijo univerzalnosti.

V spodnji tabeli pa prikazujem idelnotipske razlike med tradicionalno (staro) in omrežno (novejšo in potencialno) organiziranostjo sodobnih družb.

<i>OBMOČNA ORGANIZIRANOST</i>	<i>OMREŽNA ORGANIZIRANOST</i>
Meje	Povezave
Kompaktnost, kontigviteta	Disperzija akterjev
Teritorialna zaprtost, nevmešavanje	Teritorialna odprtost (ateritorialnost)
Poudarek na teritorialnih "enotah"	Poudarek na akterjih
Kumulativnost povezav	Selektivnost povezav
Stalnost, trajnost, rigidnost, omejena prehodnost	Občasnost, začasnost, fleksibilnost, prehodnost
Frontalna teritorialna izključnost (ekskluzivnost)	Križiščnost, preseganje izključnosti (inkluzivnost)
Bližina, vezi vezane na lokaciju	Neobčutljivost na distanco, vezi vezane na akterje
pdefaultCenter in periferija (centralnost)	Vozlišča, decentralizirano povezovanje (nodalnost)
Teritorialna ekspanzivnost	Prežemanje, interpenetracija
Fizična prisotnost, posedovanje	Dostopnost
6 Dihotomija domaće/tuje	Deteritorializacija domačega/tujega
Teritorialna reprezentacija	Neposredna participacija
Teritorialna hierarhija	Horizontalna povezanost
Mikro/makro neskladnost	Mikro/makro konvergenca

I. dio – diskusija

Prof. dr. sc. Ivan Cifrić

Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska
e-mail: icifric@ffzg.hr

U kontekstu ove rasprave iznijet ću samo nekoliko kratkih napomena. Razmišljanja o odnosu sociologije i *mreže naselja* mogu dovesti i do zanimljivih novih tema i to putem interpretacije ne samo rezultata empirijskih istraživanja nego i načina kako sociologija promišlja te rezultate i prostor. Kolega Pušić kritički je iznio neke aspekte koji su relevantna i zanimljiva pitanja. Danas sve više kritički govorimo o ovom kontekstu odnosa sociologije i globalnoga grada te globalne urbanizacije shvaćene kao načina života i kao koloniziranje prostora od strane velikih urbanih mastodonata. Danas oko 40% svjetskog stanovništva živi u koncentriranim naseljenim zonama, pretežito uz obale mora i rijeka, koje su postale ne samo okupacije prostora nego i uznemiravanja svoda kojega osvjetljavaju, pa se iz gradova ne mogu više vidjeti zvijezde, a noćna rasvjeta ujedno utječe i na orijentaciju živoga svijeta u okolišu. Urbanizacija kao objektivni proces postala je trajna paradigma za ljudski svijet, ali i trajno razorni faktor za prirodni svijet. Kada govorimo o tome moramo imati na umu da naši

stručnjaci i društvo, pa i sociologija, prihvaćaju ove vanjske globalne paradigme ili teoretske pojmove, dijelom zbog objektivnih razloga utjecaja razvijenoga svijeta, a dijelom i zbog skromne prezentacije domaćih empirijskih istraživanja. Nerazvijeni (ili manje razvijeni) svjetovi objektivno postaju kolonijalna periferija. No to je samo jedan problem. Veći je problem što se katkada nekritički prihvaćaju "svjetske" ideje i teorije u tumačenju naše stvarnosti. Prostorno planiranje je tumačenje prostora i društva.

Sociologija naime, kao i druge znanosti, može postati i ideologija, kao skup određenih pojmova koji određuju strukturu. Ona to jest u mannheimovskom smislu, jer otvara nove vidike za budućnost, oslanjajući se na znanstvene rezultate. Ona je nešto drugačiji način razmišljanja nego u prirodnim ili tehničkim znanostima, koji potiče na određene aktivnosti i promjene. U tom bih smislu rekao bih da odnos prema *glokalizaciji* treba zapravo postaviti u određenom smjeru, da se kaže što je to lokalno u odnosu na globalno, bez obzira kako ga definirali – u širim nacionalnim, državnim prostorima ili unutar njih na lokalnima, te koje su to prednosti kao moguće alternative ovom *urbanom levijatenu*. Pitanje je: ima li smisla i hoće li te treba li globalno društvo živjeti u takvom globalnom svjetskom gradu koji će "pojesti" sav okolni prirodni pa dijelom i kulturni okoliš, ili treba činiti neke radikalne korekcije? Korekcije su potrebne ponajprije u svijesti onih koji imaju najveće utjecaje na kreiranje uvjeta čovjekova života. Nažalost, to su primarno grupe i institucije s profitnim interesom. U tom smislu riječ je o paradigmataskom odnosu, odnosu sociologije koja nas vraća na početak njezina smisla i nastanka od Comtea pa nadalje. Ona je nastala i kao kritika civilizacije, njezine paradigme i ona to u teoretskom smislu treba ostati. Sociologija bez toga uklona nije više sociologija. To ne znači da će, po Comteu, sociolozi biti baš novi svećenici, nego znači da oni moraju imati distancu prema takvim globalnim procesima, i ne samo globalnima nego i nakaradno primijenjenima. S druge strane, sociologija treba biti i ostati empirijska ili pozitivna znanost koja će provjeravati teoriju u zbilji, stvarati podloge – a ne služiti, biti *ancilla* – za sintetičko mišljenje i praktične planerske poteze. Sociolozi kao pojedinci snose odgovornost za utjecaj na uvjete života ljudi, za krajolik i mogućnost izvornog iskustva čovjeka i prirode, ponajprije tamo gdje je to još moguće.

Dogodilo se to da i drugi u kontekstu velikih ideologija razmišljaju o problemu paradigme. Sociologiju također zapljuskuju ideologije, ali ne samo neke ideologije, kao što se to često može čuti, poput socijalističke ideologije. Ona danas živi također u kontekstu ideologija. Koncept gradogradnje i uvjeta stanovanja također je ideologija. Zagreb je možda primjer takve ideologije po kojoj se grade neboderi na krivim mjestima, sužava se prostor života, a konji trče uz zagađeni i prljavi kanal – zvana Sava. Što je s identitetom grada i žitelja? Dvije su velike ideologije nestale kao paradigmatске, barem na ovim europskim prostorima – fašizam i komunizam, ali je ostao neoliberalizam. *Neoliberalizam* je ostao kao jedina paradigma koja postaje ideologijom 21. stoljeća, a koja omogućava interpretaciju uvjeta za totalitarno društvo i koja je zbiljski odgovorna za perspektivu svijeta. U kontekstu pojmova ideja koje se zapravo tu formuliraju, one se prenose i reproduciraju paradigmatiski

na znanost, tako da i tu imamo trojaku, odnosno trojnu strukturu: ideologa, političara i znanstvenika. Ideolozi izvedu "pojam" (klasa, nacija, deregulacija, itd.), znanstvenici trebaju empirijski potvrditi da je "to baš tako", a političari to trebaju provesti u djelo. U službi ideologije sociologija postaje onda kada zapravo svojim istraživanjima i teoretskim interpretacijama samo potvrđuje neki koncept. I tu onda leži zamka u prostornom planiranju odnosno vrednovanju prostora.

Tko i putem kojih kriterija vrednuje prostor? Politika je uvijek imala jak utjecaj, kao i danas. Prostor vrednuju i njegovu namjenu definiraju oni koji imaju kapital, oni koji imaju političku moć donošenja odluka. Jer pitanje vrednovanja i odlučivanja zapravo je pitanje vrednovanja prostora, a vrednovanje prostora pitanje je cijene i profita zemljišta. Odluke o gradnji u prostoru, odluke su o načinu života. Zato se tu također radi o ideologiji koju mnogi ne prepoznaju kao takvu. U svjetskim razmjerima nastaju paradoksalne posljedice: u najbližoj okolini gradova nastaje sasvim drugi svijet, što je vidljivo na primjeru velikoga grada, primjerice Zagreba. U uvjetima *glokalizacije* također postoji tendencija da ljudi u udaljenim krajevima žive na identičan način – oni u Frankfurtu, New Yorku, ali da (u njima vrlo bliskim prostornim uvjetima) žive na bitno različiti način. Primjerice, oni u zaseoku udaljenom deset kilometara od Zagreba žive bitno drugačije nego ovi u Zagrebu. To nije ruralni, seoski način života, nego *kvaziurbano-ruralni*. Element lokalnoga – ne zbog lokalnoga kao takvoga, nego zbog pitanja smisla i načina života – perspektivna sociologija mora promišljati i u kontekstu vrednovanja prostora. Naravno, to vrednovanje prostora stavljeno je u ruke *aktera prostora*. Država je postala zapravo nemoćna, ona više ne odlučuje. Prostor određuju akteri koji nisu teritorijalno vezani, ali i kapital koji dolazi i s imaginarnih računa i gusarskih otoka. Male države, koje utočište traže u *Međunarodnom monetarnom fondu*, *Svjetskoj banci*, *Svjetskoj trgovinskoj organizaciji* itd., više ne određuju bitno o sebi te nemaju ulogu kreatora nego izvršitelja. Veći utjecaj danas ima birokracija Europske unije i pojedinci, a u kontekstu ideologije neoliberalnoga društva, potpomognuta tehničkom infrastrukturom, što vodi jednom mogućem kulturno uniformiranom društvu. Pojam *glokalizacija* je i nastala zbog ambivalentnosti globalizacije, zbog obrane *lokalnoga* od negativnih posljedica *globalnoga*. Zar nije negativna posljedica neumješnosti praktične interpretacije vrednovanja prostora, samovolje i nekontrolne graditelja (uz pomoć lokalnih moćnika), upravo bespoštedna divlja gradnja. Lokalno se više ne može braniti od globalnoga, ako je tu riječ samo o globalnome, a ne i o korupciji i neučinkovitosti pravne države. Država mora dati uvjete i kontrolirati gradnju u prostoru.

Jedan tip "kontrole" jesu i sociološka istraživanja i recenzije projekata. Da bi sociologija i sociolozi bili odgovorni u tim procesima, moraju se založiti za prava na istraživanja, za istraživačku licencu kompetentnih sociologa. *Hrvatsko sociološko društvo* treba inicirati takav *zakonski prijedlog* po kojemu – kako u ovoj oblasti, tako i u drugima, samozvani istraživači – od agencija do medija – neće moći istraživati i javnosti servirati "znanstvene" rezultate. Ako je profesionalna asocijacija neučinkovita, postoje i drugi načini da se osiguraju kvalitetna sociološka

istraživanja: osnovati *sindikat sociologa-istraživača* koji će utjecati na zakonodavnu regulaciju prava na sociološka istraživanja.

Čini mi se da i nije slučajno što se danas pojavljuje pitanje ponovnog razmišljanja o paradigmi odnosno paradigmama (iako se pod paradigmama može štošta toga misliti) i perspektivama ruralne sociologije. Ja u ovom slučaju mislim na dva aspekta. Prvo, sve je više zahtjeva znanstvenika iz prirodnih znanosti (koje su inače akcentirale i oblikovale paradigmu prirodnih znanosti kao temelja vjerovanja u napredak i njegovo prakticiranje) koji postavljaju kriterije neovisno o humanističkom pristupu. Prirodna je znanost nosila tu paradigmu, ne društvene i humanističke znanosti, iako su društvene znanosti pridonosile toj emancipacijskoj paradigmi. Drugo, sociolozi trebaju prihvatiti cjelinu života u nekom prostoru, kako kulturna ekumena ne bi definitivno ugrozila biotičku ekumenu.

Danas se sve više poseže za *determinizmom*, za genetskom strukturom., a od bogate se literature pokušava uspostaviti ideologiju determinizma koja se može, ne u smislu znanosti nego ideologije, nacionalno, rasno itd., interpretirati i taj determinizam, dakle može se prenijeti na socijalni prostor. Ideja globalizacije nije ništa drugo nego ideja kontinuiteta liberalnog kapitalizma u jednom drugom obliku, dakle *deterministički*, bolje reći *evolucionistički pristup*. Dakako, tu postoje i otpori takvom mogućem posezanju za genetskim osnovama društva. Postala je privlačna literatura koja piše o velikim tajnama podrijetla, koja iz raznoraznih kodova pokušava prezentirati neke kulturne korijene u objašnjavanju društava, ljudi, svijeta i traženju smisla života. U tom kontekstu sociologija se, s jedne strane, nalazi između zahtjeva velikih, ili velike ideologije koja i prikrija ili štiti uglavnom prirodnu znanost a podržava društvene i humanističke znanosti kao "služkinje". S druge strane, zahtijeva kulturne paradigme kao slike, kao uzore autentične ljudskosti života na koji sociologija mora kritički ukazivati. Prostorna pokretljivost čini se kao egzistencijalna pokretljivost. Prostor je uvijek bio motivom za bolji život, ili za porobljavanje. U moderno doba vidljiva je linearna tendencija: iz sela imamo pritisak na grad, a iz grada na veći grad. Iz Afrike pritisak je negdje na Europu, itd. Ta tendencija *globalne urbanizacije* može dovesti do stvaranja novih željeznih zavjesa, koje će biti ne samo ideološke, vjerske, kulturne općenito, nego i egzistencijalne. Ljudi odlaze iz "ništa" u "nešto". Odgovoru zašto je, i što je to "nešto", a zašto je i što je to "ništa", mislim da sociolozi također mogu pridonijeti.

Što se tiče mreže naselja, čini mi se da se ta tema može drugačije analizirati u današnjem elektroničkom dobu. Pitanje je, naime, koliko je ta tema relevantna ne u prostornom nego u funkcionalnom smislu. Svakako je mreža naselja relevantna u smislu načina života ljudi, pa kad govorimo o mreži naselja mislim da se tu otvara cijeli prostor analize kulturnih stilova, načina života, vrijednosti ili smisla života. Jer čemu onda uopće društvo, čemu služi ideologija, čemu sve to ako ne pokušavamo naći smisao života i pridonijeti njegovu poboljšanju, i ako nismo skloni dignuti ruke od svega toga. Mislim da bi u tipologiji naselja i sela bilo dobro razmisliti o kategoriji naselja koju bismo nazvali "novo selo". Dakle, to je manje naselje, izgrađeno uglavnom od novih kuća, stanovništvo mu nije poljoprivrednog tipa, a koje danas nastaje.

Još samo jedna napomena. Ako se govori o perspektivama sociologije, moramo se zapitati što je – ili što smo učinili na istraživanju sela kao povijesno još uvijek većinskog tipa življenja u svijetu? Pitanje prostora je samo jedan segment pitanja ruralnog života i ruralnog razvoja. Istraživanja ruralnog života i ruralnosti našega društva zamrlo je. Ne mislim da ta tema treba biti glavna preokupacija sociologa, ali držim da je to potrebno kako zbog istraživačkog kontinuiteta – barem u *Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu*, tako i zbog vrednovanja autentičnosti jednog načina života za budućnost. Dakako, za to nisu samo sociolozi odgovorni nego i oni koji su od države plaćeni da budu za to odgovorni.

Prof. dr. sc. Sreten Vujović

Odsek za sociologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, Srbija
e-mail: svujovic@f.bg.ac.yu

Prvo, želim da se od srca zahvalim organizatoru što me pozvao na ovaj skup. Veoma mi je drago što sam među vama, i nadam se da je to početak jedne intenzivnije saradnje, kako pojedinačne tako i institucionalne. Dodaću, drago mi je što nismo došli ovde da se mirimo jer, hvala Bogu, mi se (mislim na učesnike ovoga okruglog stola) nismo ni svađali.

Osvrnuo bih se na prvi deo ove vrlo zanimljive rasprave. Najpre bih nešto rekao povodom izlaganja kolega Pušića i Cifrića. To su pokušaji jednog ozbiljnijeg kritičkog razmatranja aktualnih paradigmi u sociologiji vezanih pre svega za globalizaciju i za pojmove kao što su *globalno društvo*, *globalni grad*, *megagrad* i tome slične oznake. Ako neko prihvata sintagmu *informatičko društvo*, onda je on više sklon prihvatanju shvatanja o globalizaciji. Međutim, čini mi se da bi to shvatanje trebalo na neki način dopuniti prihvatanjem barem nekih ideja, recimo Bekovih o rizičnim društvu, jer i među teoretičarima globalizacije postoje različita shvatanja, postoje oni koji je potpuno odbacuju kao neku novu mantru, postoje oni koji taj proces uzdižu preko mere, pa i ideologizuju, a postoje i oni koji zauzimaju središnju poziciju i na globalizaciju gledaju kao na jedan proturečan proces koji, s jedne strane, donosi nešto dobro kada je reč o ekonomiji tokova, o protoku ljudi, robe, informacija itd, ali ima i svoje tamne strane ako se to kombinuje sa shvatanjem (Volerstin) da postoje razvijeni (centralni), manje razvijeni i zavisni delovi sveta: *centri*, *poluperiferije* i *periferije*. Na žalost, čini mi se da su Srbija i Hrvatska kao države, kao društva, uključujući i njihove metropole, u podređenom i zavisnom položaju jer se možda jedna manje a druga više, najblaže rečeno, nalaze na poluperiferiji svetskog sistema i na donjim lestvicama svetske hijerarhije gradova, a to se na njihove građane loše odražava. Zbog toga mi je pristup, kojeg sam danas čuo, prihvatljiv jer je kritički orijentisan prema svemu, pa i prema novim sociološkim paradigmama, da to novo ne bi postalo nova moda i da se ne bi pretvorilo u novu ideologiju. Ta vrsta teorijskog otklona čini se da je potrebna, pa

otuda nekako i prija blago ironičan ton u tekstu Dušice Seferagić koji je posvetila ovim problemima.

Svojevremeno kad se u "velikoj" Jugoslaviji počelo govoriti o mreži naselja, onda je bila uvedena i sintagma – sistem naselja. Mreža naselja je označavala nešto što je zatečeno, a sistem naselja nešto čemu se teži, na što se može uticati nekim planiranjem, recimo, u pravcu policentričnosti, decentralizacije, formiranja "polova razvoja" i tome slično. Brojne planerske mere i poduhvati, na žalost, nisu uspevali pošto se piramidalna organizacija gradova održavala, hijerarhija se održavala, a ona je, kao što je rekao kolega Župančić, donekle i prirodna stvar, jer se danas teško može odbaciti i ideja i praksa centralnosti. Potreban je nekakav centar unutar nacionalnog urbanog sistema. S tim u vezi zanimljiva je ideja o tome kako se mogu analizirati mreže "naših" gradova: mogu se, naime, pratiti promene u unutrašnjoj strukturi gradova posle propasti socijalističkog sistema (kao primer može da posluži ono što je koleginica Anđelina Svirčić Gotovac govorila o zagrebačkoj mreži naselja), to je jedan mogući analitički pristup; drugi se sastoji u posmatranju promena u nacionalno-urbanoj mreži (sistemu) odnosno u odnosima između gradova unutar nje, što je predmet hrvatskog projekta; treći se pristup odnosi na promene u međunarodnoj mreži i hijerarhiji glavnih gradova. To je dosta važno, posebno za nas, budući da i mi sada (zbog raspada SFRJ), doživljavamo mnoga nova inostranstva, i svedoci smo značajnih urbanih promena u državama i društvima u postsocijalističkoj transformaciji. Ovo ističem jer ovde su sve analize u teorijskom okviru koji je u vezi s *globalizacijom* i s *postsocijalističkom transformacijom* kao dva megatrenda.

Prof. dr. sc. Zdravko Mlinar

Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, Slovenija

e-mail: zdravko.mlinar@uni-lj.si

Za mene je ovaj skup izazov i iznenađenje. Nakon petnaestak godina stanke znanstvenih komunikacija na relaciji: Ljubljana – Zagreb – Beograd, ona se opet uspostavlja zahvaljujući trudu kolega iz Zagreba. S obzirom na znanstveni rad kao i na stvarne procese u prostoru koncipirao sam dva tipa komunikacija: tangencijalne u svjetskim razmjerima i tangencijalne koalicije, što znači da se periferne zemlje povezuju i time postaju jače, premda pri tome i gube. Prateći diskusije o mrežama, napominjem da u Ljubljani, osim tradicionalnog pristupa u sociologiji, postoji i jaka metodološka grupa koja se probila u samu "špicu" istraživanja mreža.

Jedno od pitanja koja mi se postavljaju jest lokalnost: naselje, lokalna zajednica itd. koje upućuju na fizičku dimenziju kao stabilniju, dugotrajniju, naslijeđenu, socijalno homogeniju i vezanu za komunikacije. Nije li to opasnost da se sociologija prostora veže uz prošlost više nego što bi se bavila onime što dolazi; bu-

dućnošću, dakle, predinformacijskim umjesto informacijskim prostorom? Opasnost od analize tradicionalnih odnosa i tradicionalnog pristupa upozorava na potrebu za analizom na više nivoa. Nisam primijetio da se na skupu govori o optičkim mrežama, drugim komunalnim pitanjima... "Prvi zakon geografije" kaže da "sve što je bliže to je više međusobno povezano i više međusobno utječe". No sve manja strukturna povezanost aktera u prostoru stavlja pod znak pitanja prvi geografski postulat. O tome je dosta pisao kolega A. Hodžić. Bila bi poželjna rasprava o vezi nacionalnog i prostornog u kontekstu tranzicije. Navest ću primjer političkog određivanja prostornih relacija na dijelu slovenske Istre; u Izoli su izgradili bolnicu u suradnji s Koprom, Piranom, Bujama, Umagom u kontekstu Jugoslavije, no dekretom je određeno da se ne ide u Izolu udaljenu 15 km. već u Pulu udaljenu 50 km. Politički sistem je određivao komunikacije i relacije među naseljima. Mislim da treba više promišljati značenje teritorija koji je tradicionalno uveo u zamku naš mentalitet, mišljenje, pristup, jer često precjenjujemo ono što je bliže a podcjenjujemo ono što je dalje.

Dr. sc. Jasenka Kodrnja

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

e-mail: jaskenka@idi.hr

Ja bih prije svega pohvalila ovaj rad i istraživače koji su u njemu sudjelovali kao i dobivene rezultate, tim više što potiče mnoga daljnja razmišljanja kao što smo vidjeli u ovoj diskusiji. Mene je ovaj rad također potaknuo na paradigmatička razmišljanja na način kako je to postavio Sreten Vujović ili Ivan Cifrić, pa bih s tim u vezi postavila dva pitanja. Prvo je pitanje kanona koji se postavlja kao Zagreb, kao što Deridé govori u prvom smjeru, gdje se taj prvi smjer definira kao Europa koja djeluje u odnosu na čitav svijet. Na sličan način ste vi pokazali da se stvara jedna hijerarhija u kojoj glavni grad, Zagreb, djeluje kao neki kanonski obrazac u odnosu na čitav umreženi prostor koji istražujete. S tim u vezi se problematizira odnos prioriteta svih mogućih institucija javnog prostora u odnosu na privatni prostor. Upravo na to mi se nadovezuje drugo pitanje, a to je odnos socijalne mreže prostora u odnosu na prirodni prostor. Jer, recimo, kad se prezentira opremljenost naselja, uglavnom se navode institucije a time i čovjeka koji je društveno biće. Naravno da naselje treba biti opremljeno institucijama, no ne zaboravljamo li mi kvalitetu prirodnog prostora? Prilikom analize prostora trebalo bi gledati i čistoću vode, čistoću zraka itd. Htjela bih reći da tu integraciju društvenog prostora, mreže društvenog prostora i prirodnog prostora, šume, vode i svih mogućih tema kojima se bavi ekologija, pitanje hijerarhije čovjeka u odnosu na prirodu te društvenog prostora u odnosu na privatni prostor, da je to zapravo jedno paradigmatičko pitanje koje nam postavlja ovo istraživanje, a kao plodno i inspirativno za daljnja razmišljanja.

Dušica Seferagić

Moram reagirati na Mlinarove i Kodrnjine primjedbe. Naravno da smo, kao sociolozi, svjesni da je sve povezano sa svime. Međutim, moramo izabrati neku posebnu temu, znanstveno je obraditi kao posebnu, ali je i kontekstualizirati u opću društvenu situaciju, širu i užu. Ograničenje je neminovno, ali je i svijest o njemu također prisutna. Upravo se time opravdava izostanak istraživanja prirode a u korist istraživanja društva.

Dr. sc. Miodrag Vujošević

Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, Srbija

e-mail: misav@iaus.org.yu

Poštovane kolegice i kolege, sve vas pozdravljam i zahvaljujem za ljubazan poziv da učestvujem u raspravi za ovim okruglim stolom. Ja radim u *Institutu za arhitekturu i urbanizam Srbije*, iz Beograda, koji je vodeća istraživačka i planska institucija u ovoj oblasti u Srbiji. Takođe pozdravljam i podržavam malopre pomenut poziv da se obnovi odnosno proširi saradnja između istraživačkih kuća u današnjim republikama bivše Jugoslavije, pa vas i obaveštavam da moj Institut već saraduje s nekoliko drugih istraživačkih organizacija ove vrste, na primer, s *Urbanističkim institutom Republike Slovenije*. Pozvali smo ih 2003. godine da zajedno uradimo *Prostorni plan Republike Crne Gore* i ta saradnja traje, iako se obavlja uz određene uspone i padove, mnogo manje zbog slovenačkih kolega, a mnogo više zbog naručioca ovog posla, tj. crnogorskih prostorno-urbanističkih i envajronmentalnih vlasti i naših domicilnih partnera u Crnoj Gori.

Moja je namera da skrenem vašu pažnju na jedan problem koji se tiče sledećeg pitanja: kako dominantni politički projekt na nacionalnom/državnom planu ("post-socijalistička tranzicija") utiče na odnos prostornog razvoja i socijalne dinamike? Šta se, naime, dešava kada se ne raspolaže ni demokratski legitimisanim i funkcionalno strukturisanim centralizujućim hijerarhijskim momentom, odnosno "polugom" (koji, kako smo upravo čuli od kolega iz Ljubljane, može biti i mobilizatorski i produktivan u socijetalnom pogledu), a nemate ni neophodno decentralizovano umrežavanje aktera, od čije dinamike takođe može biti koristi? Ovde imam na umu proces tranzicijskih reformi u Srbiji, koji se od samoga početka odvija kao svojevrsna "tranzicija bez rasta i razvoja", pretežno u znaku raznih političkih i profesionalnih mantri ("privatizacija", "marketizacija", "liberalizacija", "deetatizacija", "deregulacija" itd.), gde dominira tzv. "instrumentalna racionalnost", dok je tzv. "ciljna racionalnost" ("supstantivna" i sl.) u drugom planu. Reforme mahom predvode politički neofiti ("novopreobraćenici") u zemlji, podržani od niza međunarodnih institucija i eksperata. Zajednički imenitelj nove doktrine jesu razni politički, ekonomski i socijalni obrasci neoliberalne provenijencije. Ovde je važan još jedan momenat: verujem da su vam poznati nalazi kolege iz Beograda,

Mladena Lazića, koji procenjuje da među svim tranzicijskim zemljama Srbija ima najveći procent novih ekonomskih i političkih elita koje potiču iz stare nomenklature, tj. nešto preko dve trećine, što je znatno iznad proseka za bivše socijalističke/komunističke zemlje koji je iznosio do 35%, s izuzetkom Rusije gde iznosi nešto manje od 45%. Dakle, skoro 70% današnjih vodećih privrednika (vlasnika, "biznismena" i dr.) u Srbiji jesu direktni potomci glavnih rentijera ideološkog i političkog monopola iz ranijeg društvenog sistema, zapravo su to glavni baštinici ranijega dominantnog obrasca.

Slično je i s glavnim konceptorima reformi u Srbiji (političkim i ideološkim "neofitima", kako iz nazvahu). Oni se u visokom procentu regrutuju iz stare vlasti, u svemu su "glavni i najbolji", a argumentaciju za tako nešto nalaze i u sistematskoj podršci koju imaju od međunarodnih organizacija i eksperata. Možda zato nije ni čudno što je tranzicijski proces u Srbiji u svemu apatan, na stranu to što su i ciljevi prošlog (Miloševićevog) režima, međunarodne sankcije i višegodišnja izolacija zemlje zasigurno odlučujuće uticali na pravac, sadržaj i dinamiku do sada preduzimanih reformi. Reforme su u biti oktroisane (nametnute), pa tako i nisu demokratski legitimisane, odnosno nisu nastale kao rezultat šireg društvenog dijaloga, kompromisa i postignutog opšteg konsenzusa. Pojedinačno uzev, glavne karakteristike ovakvog "istorijskog projekta" su sledeće: nije inkluzivan već je ekskluzivan – umesto participacije svih glavnih društvenih aktera (grupa) i najšire javnosti, privatno-javnog partnerstva i kolektivne konstrukcije strateške vizije, isključene su čitave grupe aktera, gde se računa samo na podršku "dobitnika", a isključuju svi drugi, najpre mnogobrojni "gubitnici" (tj. obuhvata mali broj aktivnih subjekata, uz velik broj pasivnih); odvija se u uslovima postojanja malobrojnih i slabih društvenih mreža, bez njihove potpore i uz malo korišćenje ukupnog društvenog (socijalnog) kapitala i potencijala; nije pravičan, već se odvija kao ogromna preraspodela imovine, dohodaka i šansi (često i u obliku otimačine), čiji su rezultat dalja socijalna diferencijacija i polarizacija, te osiromašenje velikog dela stanovništva i dekalifikacija čitavih kontingenata radne snage ("humanog/ljudskog kapitala") za buduće produktivno upošljavanje; umesto saradnje i tzv. sinergije, na delu je disergija (entropija) i isključivanje, uz pomoć tzv. strukturne prinude, manipulacije i lažnih autoriteta, te i "sistematske i organizovane mobilizacije pristrasnosti", klijentelizma i paternalizma, kao dominantnih oblika društvene komunikacije i interakcije; umesto zajedničkih kodova ponašanja, dominira fragmentacija i sukob parcijalnih pristupa i modela (obrazaca); umesto uzajamnog poverenja, rastu sumnja i nepoverenje među društvenim akterima; umesto kompetentne uprave koja radi za opšte dobro, caruje primitivna i nedovoljno obrazovana i na drugi način osposobljena uprava ("birokratija"), koja služi pretežno parcijalnim interesima najmoćnijih aktera, partijsko-političkim aparatima i njihovim političkim afilijantima; proces se odvija u uslovima izrazite asimetrije moći među akterima, koja se ponekad neprikriveno manifestuje kao gola/puka prinuda, dok je neretko zavijena u razne "slatkorečive narative"; umesto strateškog planiranja, dominira haotično odlučivanje ("upravljanje krizom" i model "planiranje kao parcijalna podrška privatizaciji i marketizaciji"); umesto nove ("evropske") planske kulture stvarno održivog razvoja, na delu je "model" koji u biti podržava (divlju i

nekontrolisanu) privatizaciju, deregulaciju i marketizaciju, u duhu "paleoindustrijskog razvoja" i uz nedovoljno restrukturiranje koje bi se zasnivalo na strožijim ekološko-prostornim ("envajronmentalnim") principima i kriterijumima itd.

Sumarno, dok smo tokom devedesetih imali nekakav društveni igrokaz u formi "teatra senki", budući da se zbog opšte situacije nije baš tačno videlo šta se odigrava i na koji način pa je obično građanstvo imalo posla pretežno s raznim utvarama, sada je situacija mnogo jasnija. Već smo dobili naše stare-nove "proto-kapitalističke" upravljače, biznismene, buržoaziju itd. Izvršena je "velika preraspodela" i "novo pozicioniranje", a dobitnici nastoje da konsoliduju dosad uspostavljena pravila igre, iako ona, evidentno, ne odgovaraju većini stanovnika. Ideološki i politički racionalizatori čitavog projekta – svojevrsni "prospektori postsocijalističkog kapitalizma" – ubeđuju nas da sve ide super u ovoj "postsocijalističkoj argonautici", da je lađa od dobre građe i da je na dobrom kursu, da je vođstvo odlično (iako smo jednog Jasona već izgubili), da se ono veoma dobro razume u sve složenosti ovakvog *Steurunga* i da zna gde se nalazi Zlatno runo... Doduše, brod se opasno ljulja i trese svaki čas, ali je to normalno na takvom putu i na takvom moru, i da je upravo zbog toga najvažnije da se svi ponašamo kao delovi istog tima/organizma, "da ne ljuljamo čamac" i da predano veslamo, veslamo... Zatim, da kapetane nikako ne menjamo, jer su oni istinski vizionari i energično nas vode ("upravljaју plovidbom"), eda bi nam i bogovi bili naklonjeni i podržali nas da, uz tek male prepravke iste lađe, dođemo do cilja, sve prema formuli "rebuilding the ship at sea"! Jer, svi mi na "postkomunističkom" Argu imamo iste interese – uspostavljanje moderniteta, slobode, tržišta, opštu korist od "bega od komunizma", itd. – pa obnavljanje kapitalizma iziskuje harmoniju, zapinjati se stoga mora mora svojski, pri tome bez hroptanja, itd. Uz to, "veslačkoј raji" se uvek može podviknuti i pripretiti joj! Nadasve, pogrešna lektira za raju bila bi od znatnije štetе, a naročito Karl Marks i njegovi nemaju šta da traže na palubi, jer bi upravo taj "sirenski zov" najviše smetao čitavom poduhvatu...

Naravno, reč je o novoj ideologizaciji društvenog konstruktivizma u procesu "rekapitalizacije socijalizma/komunizma" u kojoj dominiraju razni, jedva prerađeni otpaci dominantnog svetskog neoliberalnog diskursa. U stvarnosti, pak, umesto zajedničkog poduhvata i osećaja pripadanja zajedničkom društvenom i istorijskom projektu koji ima smisla za nadmoćnu većinu pojedinaca (prema nekom od obrazasca iz paradigme "Ja-i-mi/Mi-i-ja"), na delu je novi socijalni darvinizam, sa sve očitijom destruktivnom konkurencijom između atomizovanih aktera. Da to prikažem i u rečniku koji su nekada rabili razni levičarski teoretičari – zemlja sve više klizi u zonu zavisnih društava kapitalizma poluperiferije, s devastiranom privredom, slabom državom, slabim (građanskim) društvom, nerazvijenom, "kompradorskom" buržoazijom (dočim, ovoga puta, sa socijalističkim pedigreeom) i satelitskim i imitativnim elitama.

Celo ovo prikazanje ima ponekad i komične prizvuke. Tako, dok su nam Slobodan Milošević i njegovi satrapi tokom devedesetih godina prikazivali razne ružičaste scenarije i obećavali razne stvari, a ponajpre "švedski standard", pa zatim da ćemo

se veoma brzo uključiti u sve-evropske transportne sheme kao što je, na primer, TINA, sada se ovo poslednje već koristi na način kako je to radila tačerovska desnica u Velikoj Britaniji tokom neoliberalnog ideološkog i političkog udara sredinom osamdesetih godina, tj. kao skraćenica za čuveno "There Is No Alternative!": naime, nema alternative postojećem modelu tranzicijskih reformi! Kakve, međutim, sve to ima veze s prostorom i dominantnim prostornim/urbanim obrascima i planiranjem? Evidentno, ima, i to na mnogo načina. S jedne strane, upravo ocrtani procesi imaju velik broj loših prostorno-ekoloških ("envajronmentalnih" u najširem značenju te reči) i naseljskih posledica. S druge, postojeći prostorni obrasci sve više se manifestuju kao ograničenje za neki drugi budući obrazac razvoja, kojim bi se ostvarivao otklon od sadašnjih supstandardnih i inferiornih oblika, odnosno pristupilo bi se složenijoj i potpunijoj društvenoj transformaciji.

Da samo usput pomenem nekoliko problema koji su svi regionalno odnosno prostorno specifični (nakon čega ću detaljnije komentarisati jedan od njih i skicirati implikacije za izgradnju novih planskih pristupa odnosno politike razvoja): nesmiljeno se harče mnoga javna dobra, a naročito javni prostor, bilo kroz njihovo privatno prisvajanje bez odgovarajuće nadoknade, ili kroz otvorenu otimačinu (u Beogradu je ovaj proces "na velika vrata" nastupio od početka devedesetih, da bi se nastavio u periodu "ravnogorskog urbanizma" od 1997. do 2000. godine, kada su važnu ulogu, iako kontrolisani od strane Miloševićevih poverenika, imali članovi političke stranke Vuka Draškovića, a među njima i nesretni Veselin Bošković, koji je u tom periodu, pre nego što je u atentatu ubijen od režima, upravljao korišćenjem gradskog zemljišta, te da bi se nesmanjenom žestinom nastavio i nakon 2000. godine); produbljuje se socijalno raslojavanje i polarizacija; nezaposlenost se povećava i nakon 2000. godine, uz to regionalno veoma neravnomerno (a tek predstoji svojinsko restrukturanje javnih preduzeća, nakon čega se očekuje još nekoliko stotina hiljada novih nezaposlenih), tako da je u Srbiji stopa nezaposlenosti jedna od najvećih u Evropi; sve su veće međuregionalne razlike u stepenu razvijenosti (primeru radi, prošle godine je najbogatija opština imala 29 puta veći narodni dohodak po stanovniku od najsiromašnije opštine); velik broj ustaljenih, inače nepovoljnih prostornih, naseljskih i energetskih obrazaca u privredi, domaćinstvima i javnim službama, pogoršava se (na primer, sve naglašenija polarizacija između centra i periferije u velikim gradovima, velika disperzija naseljenosti u suburbiji i na najvećem delu ruralnog područja, niska energetska efikasnost proizvodnje i potrošnje, merena potrošnjom primarne energije na 1.000 evra generisanog BDP-a, energetski nepovoljan građevinski fond, loša tehnička infrastruktura itd.); nelegalna stambena i druga izgradnja postojano raste tako da je dostigla enorman opseg (republičke prostorno-urbanističke vlasti tvrdile su 2003. godine, u vreme pripremanja i donošenja *Zakona o planiranju i izgradnji*, da je u Srbiji bilo preko milion nelegalno izgrađenih odnosno proširenih, adaptiranih i srodnih objekata!), i slično. Anomija "postsocijalističkog proto-kapitalizma" ima i još opipljiviju, zapravo neposrednu i strašnu ljudsku stranu. Primeru radi, u Srbiji je na gradilištima poginulo 78 radnika u 2005. godini, što je, tvrde sindikati, više nego u svim drugim zemljama Evrope zajedno! Takav "crni" trend nastavlja se i ove godine, budući da se, usprkos mnogim apelima s raznih strana,

skoro ništa nije učinilo da se utiče na uzroke, tj. na neadekvatnu zaštitu na radu, neispravnost mašina, stručnu neobučенost, neodgovarajuću organizaciju gradilišta, bolje sprovođenje inače zakonom propisanog prijavljivanja radne snage itd.

Pogledajmo sada ukratko problem regionalne razvojne neravnoteže između beogradskog metropolitenskog područja i drugih delova Srbije. Centralizacija odnosno polarizacija aktivnosti u Beogradu je tolika da predstavlja jedno od ključnih ograničenja budućem razvoju, jer se na tom području proizvodi između 30 i 40% narodnog dohotka. S druge strane, položaj šireg beogradskog regiona, na raskrsnici evropskih koridora VII i X, jeste jedna od najvažnijih komparativnih prednosti i konkurentskih šansi Srbije u međunarodnoj ekonomskoj, kulturnoj i političkoj utakmici. Dok je, iz tog ugla gledajući, imperativ da se na svaki način stimuliše razvoj šire beogradske metropolitenske regije, iz ugla gledanja manje i najmanje razvijenih to može izgledati pogubno po njihov budući položaj i razvojne šanse. Beograd je glavni grad nečega što je nazvano deo "nove evropske periferije" i jedan od njenih glavnih teritorijalnih razvojnih potencijala, pa je samo po sebi razumljivo da treba učiniti "sve" da se taj potencijal aktivira i iskoristi, jer je to, nema sumnje, od nacionalnog/državnog interesa. S druge strane, iz kojih sredstava to učiniti, u uslovima njihove sveopšte oskudice, a da se dodatno ne oteža položaj velikog broja drugih regija u ionako ojađenoj zemlji? To je veoma složen problem na koji još nemamo odgovor.

Ovo pitanje, dakle, predstavlja velik problem i izaziva velike nedoumice, pogotovo imajući na umu novije evropsko iskustvo u oblasti upravljanja regionalnim razvojem. Posebno ono ima veoma složene i ne uvek jednoznačne implikacije za prostorno i drugo razvojno planiranje. Naime, u Evropskoj uniji je u poslednje vreme radikalno promenjena dominantna politička doktrina kada je reč o balansiranju razvoja između dveju grupa teritorijalnih entiteta koji se zbirno označavaju "centar" i "periferija", ili "razvijeni" i "manje razvijeni". Dok je u ranijim periodima mnogo veća pažnja posvećivana stimulisanju razvoja manje i najmanje razvijenih regiona, kroz razne modalitete, sada u prvi plan dolazi podrška onima koji najbrže i na najbolji način mogu aktivirati svoj "teritorijalni kapital", bez obzira na kojem se stupnju razvoja nalaze u ovom času. Naravno, ni Unija još uvek nema u svemu razvijen instrumentarijum za potpunu implementaciju nove doktrine i novih ciljeva, naročito ne u pogledu toga kako da se uskladi teritorijalna odnosno socijalna kohezija, s jedne strane, i konkurentnost s druge, pa tek treba očekivati izradu u svemu zaokruženih institucionalnih i organizacionih rešenja. Ne treba sumnjati da će navedeni problem biti dodatno komplikovan s porastom broja nerazvijenih regiona u procesu uvećanja Unije. Opet, pravac promena je definisan i jasan – više pomoći najkonkurentnijima, uz očuvanje pomoći samo za najmanje razvijene i za pojedine regione sa specifičnim razvojnim problemima.

Zatim imate još jedan problem, koji je neposredno u vezi s prethodnim. Naime, još do pre pet-šest godina više se govorilo o Evropi kao o nečem što će u skoroj budućnosti biti *monotopia*, dok su poslednjih godina naglasci veoma promenjeni, pa u prvi plan dolazi "narativ" o sutrašnjoj Evropi kao o "a world of European be-

terotopias", što sve elemente tradicionalne regionalne razvojne politike sada prikazuje u potpuno novom svetlu. Dakako, istovrsni problem je u Srbiji još komplikovaniji. Osnovno je pitanje: "kako se evropeizovati izvan Evropske unije" i "kako to učiniti s postojećim elitama" nakon više od jedne decenije ratova, sankcija i izolacije, što je žestoko hendikepiralo zemlju i ostavilo je s elitama koje su često supstandardne i inferiorne u odnosu na osnovni zadatak? Drugo, kako to učiniti u uslovima skoro potpuno iskrivljene društvene komunikacije, gde dominira tzv. "sistematska i organizovana mobilizacija pristrasnosti", a tako i manipulacija? Nadalje, klasični problem kontrolisanja neravnoteža u regionalnom razvoju postavlja se na sasvim nov način u uslovima donedavno skoro potpuno delegitimisanog planiranja (u Srbiji kao uostalom i drugde u Jugoistočnoj Evropi), koje se tek odnedavno oporavlja i to veoma sporo. Na koncu, javni interesi, kao glavni legitimizacioni osnov evropskog planiranja, takođe su veoma uzdrmani, pa je i taj "udobni tepih" izmaknut ispod nogu planera/planerki. Da li nam, u tako ocrtanim uslovima, preči i svojevrsno oktroisanje novog modela planiranja, koji uopšte ne mora biti prihvatljiv za većinu aktera?

Prof. dr. Ksenija Petovar

Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu;

Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, Srbija

e-mail: petovar@EUnet.yu

Samo bih dodala jedan ugao posmatranja za koji mi se čini da je dosta zapostavljen, a koji bi apsolutno mogao da se uključi, a to je onaj koji uzima u obzir ekonomska, socijalna i kulturna prava. I Hrvatska i Srbija ne znaju kada će stići do Evrope, ali kao članice Saveta Evrope potpisale su odnosno ratifikovale određene instrumente, socijalne povelje itd. Mislim da u tom svetlu mora da se posmatra i problem dostupnosti odnosno nedostupnosti ostvarivanju nekih socijalnih, ekonomskih i kulturnih prava. Ja ne znam kako je u Hrvatskoj, ali u Srbiji apsentizam u osnovnim školama se povećava, dakle mi smo ušli u 21. vek, a sva deca ne pohađaju čak ni ono obavezno obrazovanje. Šta se dešava s primarnom zdravstvenom zaštitom, kada govorimo o mreži naselja; tu se svakako mora uključiti ostvarivanje ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, na osnovu onih dokumenata na koje nas obavezuju članice takvih tela, kao što je Savet Evrope.

Ljubinko Pušić

Jedno od važnih pitanja koje se odnosi na mogućnost sociologije da komunicira s institucionalnim pretpostavkama strateškog razvoja nacionalne teritorije su mogućnosti da razumeju društvene intencije takvih dokumenata. Iz njih sociolog po-

kušava da "iščita" i mogućnosti komunikacije s okruženjem; to može biti saradnja s neposrednim susedima, Evropom ili svetom. Prostorni planovi najvišeg ranga svakako spadaju u takve dokumente. Pokušao sam da pregledam *Prostorni plan Srbije* koji je dostupan na internetu, da vidim gde se nalazimo, odnosno kakve su međunarodne intencije plana. Ukoliko sâm pojam *međunarodni* upućuje na tako nešto, tada stvari nisu isuviše informativne. Pojam se najčešće pominje u kontekstu standarda, propisa, saobraćaja (plovnog, putnog, železničkog i telekomunikacija). Pojam *svet* se gotovo isključivo odnosi na komunikacije, a tek nešto malo na prirodu. *Neposredno okruženje* u planu je gotovo isključivo rezervisano za saobraćajno povezivanje Srbije, i to samo jednom s Evropom, Hrvatskom i Bosnom i Hercegovinom te nešto više sa Mađarskom, Rumunijom i Makedonijom. Ispostavlja se da su naše veze s Evropom i okruženjem prevashodno saobraćajne prirode! Nekako isti odnos je i kada je reč o *povezivanju*. U kontekstu razgovora koji danas vodimo, interesantno je da se u tom planskom dokumentu pojam *umreženo* ne pojavljuje ni jedan jedini put, premda su zastupljeni termini *mreža* (u vezi s naseljima, odnosno gradovima). Pojmovi poput *društvo*, *modernizacija* ili *kvalitet života* pominju se sporadično, najčešće u kontekstu koji je vrlo fragmentiran. Ovaj naizgled maliciozan pristup problemu zapravo govori o tome da je realnost dosta udaljena od planiranja. Ili se to može i drugačije sagledati – da su veze s okruženjem, pa napose i s Evropom, posmatrano kroz strateške planske dokumente u kojima bi trebalo da se očituje budući razvoj, kod nas često formalne a ne suštinske prirode. Ako stvari i ovako (mogu da) izgledaju, tada itekako ima prostora za sociološka promišljanja o potrebi kvalitativno novog dijaloga s političkim idejama o razvoju s jedne, i kreativne saradnje s prostornim planerima s druge strane.

Miodrag Vujošević

Mislim da će nam svima biti od koristi da kažem nešto o srbijanskom prostornom planu iz 1996. godine, takođe i kao komentar na intervenciju kolege Pušića. Plan je u tom ciklusu, nakon dvadesetak godina od njegovog započinjanja, bio završen koncem osamdesetih, ali je nakon toga sklonjen "u ladicu", već zbog događaja koji su nastupili početkom devedesetih godina. On je većinom rađen u vokabularu s kraja 80-ih odnosno s početka 90-ih, kao što reče kolega Pušić. Iznenada, sredinom 90-ih godina, iz ko zna kojih razloga (da li zbog toga što se – kako se tada verovalo među planerima – Milošević pripremao za dejtonski proces, pa mu je bilo stalo da se pred međunarodnom zajednicom legitimiše jednim eminentno mirnodopskim, "evropejskim" projektom kao što to, nema sumnje, jeste jedan državni/nacionalni plan prostornog razvoja?), rad na *Planu* je naglo obnovljen na inicijativu republičkih vlasti, pa je tako i završen te donet 1996. godine.

Iako je *Plan* rađen na statističkoj građi (podacima) s kraja 80-ih i iz sredine 90-ih, već tada su korišćene neke novije evropske kategorije, i u pristupu i u sadržaju.

Primera radi, upravo je regionalnom pitanju posvećeno dosta prostora, a u pogledu implementacije ("primene i sprovođenja"), *Plan* je bio sasvim savremen, tako reći "evropski konvencionalan". (Ja sam izlagao *Plan* 1998. godine na bečkom pripremnom sastanku za donošenje *Perspektiva evropskog prostornog razvoja / ESDP, European Spatial Development Perspectives*; on je tada bio veoma pozitivno ocenjen od većine – od više stotina prisutnih učesnika. Na stranu događaj koji je usledio već u proleće 1999. godine, naime bombardovanje zemlje od strane NATO-a, koje je dodalo nove apsurdne momente u čitavu priču.). Uz to, u njega su supsumirane i ključne odredbe iz planova koji su već ranije bili doneti, na primer, i one iz vojvođanskog prostornog plana i drugih regionalnih prostornih planova. Nema sumnje da je u njemu bilo veoma malo odredbi koje bi se odnosile na regionalno okruženje Srbije (tada dela Savezne Republike Jugoslavije), što je bilo samorazumljivo u tadašnjim okolnostima sankcija i izolacije. Na žalost, *Plan* nakon donošenja nije sproveden (iako je, dakle, sadržao vrlo elaboriran deo o implementaciji) niti od strane Miloševićeve vlasti pre 2000. godine, niti od strane "jakobinaca" koji su predvodili narodni bunt protiv režima i zatim došli na vlast krajem 2000. godine, pa niti od strane "legalista" koji su došli na vlast 2004. godine. (U Srbiji među planerima kruži pošalica da se *Plana* sete samo onda kada treba nešto otežati, sprečiti ili onemogućiti, a da se taj dokument nikada ne koristi kada nešto treba strateški usmeravati!).

Ovde nije zgorega pomenuti da se o *Nacrtu plana* veoma intenzivno raspravljalo tokom godinu i po dana; zapravo, bila je to najšira i najduža javna diskusija o nekom razvojnem dokumentu još od vremena kada je kardeljevski "socijalistički samoupravni p(l)andemonijum" doživeo krah, tj. od sredine 80-ih godina. Ako se ponovo bude radilo na *Planu*, ili, kako se po novom zove, *Zakonu o planiranju i izgradnji* iz 2003. godine, "strategiji prostornog razvoja Republike", taj dokument treba obnoviti u mnogom pogledu, a najpre glede pristupa, rečnika, odnosno kategorija koje se rabe u novoj generaciji istovrsnih evropskih i regionalnih dokumenata (da budu sasvim razumljivi i u zemljama Unije i drugde u Evropi), zatim nove dijagnoze, novih varijantnih scenarija mogućnog razvoja, itd. Ovo što mi sada iz beogradskog instituta radimo s kolegama iz Ljubljane na republičkom prostornom planu Crne Gore, upravo razvijamo na pomenuti način, tj. u skladu s novijom evropskom praksom i u skladu s datostima Crne Gore, a polazeći od svestrane evaluacije njenog "teritorijalnog kapitala".

Alija Hodžić

Dva su problema, nakon nekih iskustava koje imamo, a to su individualno i društveno. Jedan se tiče same sociologije, tj. onoga što se s njom događalo u zadnjih 40-ak godina. Je li došlo do velike razgradnje same sociologije, njezina aparata, pojmova, mogućnosti sociološkog mišljenja, istraživanja? Što sa svim onim što smo naslijedili od klasika, kroz čitavu priču od strukturalizma, poststruktura-

lizma, tzv. postmoderne, itd.? Jesmo li kritikom moderne sve srušili i došli gotovo na pusto polje destrukcije modernih oblika organizacije društvenog života te do takvog bogatstva različitosti da se u tome gubi mogućnost bilo kakve orijentacije? To je jedan problem, pitanje pouzdanosti metode, kako sada uopće istraživati, što analizirati. S druge strane, imamo posla s postsocijalističkim društvima koja se, svako na svoj način, nalaze u procesu vlastite transformacije, a koja je za sve njih označena onim što se naziva integracijom u tzv. *svjetski poredak*, otud bi se ovaj proces integracije mogao nazvati i *procesom restrukturacije*. Taj svjetski poredak, kojeg neki nazivaju procesom *globalizacije*, tek je u izgradnji, a podrazumijeva razgradnju institucionalnog poretka modernoga građansko – kapitalističkog društva. Problem procesa transformacije postsocijalističkih društava je u tome što ona, kao svoj novi okvir organizacije, ugrađuju institucije građansko – kapitalističkog svijeta koje su u procesu globalizacije već dovedene u pitanje. Da bi se ta društva mogla integrirati, ona moraju ugraditi institucije koje su u krizi: moraju izgraditi višepartijski sistem, mada su partije svuda u krizi. Moraju izgraditi sve sisteme za funkcioniranje društva u tzv. nacionalnim državama, iako su te regulacije u krizi, jer one kojima se npr. regulira ekonomski život, idu preko granica nacionalne države. One se u procesu deteritorijalizacije bave organizacijom života na strogo određenom teritoriju, itd. Proces integracije ili restrukturacije obuhvaća oba aspekta: i onaj koji podrazumijeva institucionalnu izgradnju društva u okviru tzv. nacionalne države, izgradnju stabilnih struktura, ali i prilagođavanje provizoriju tokova globalizacije, nestabilnostima, nadnacionalnim međuzavisnostima, itd. Ovdje se za svako od postsocijalističkih društava pojavljuje problem elita kao onih društvenih grupacija koje biraju, obrazlažu i organiziraju strategije integriranja. Negdje se to uspješno razvija, npr. slovenske su elite daleko uspješnije od elita u drugim zemljama bivše Jugoslavije. Ovo nije problem koji se veže samo za političke elite, niti su one najpouzdanija garancija za uspješnost procesa restrukturiranja. One bi, naime, morale imati dugotrajne strategije transformacije, ali s druge strane (organizirane kao različite partijske oligarhije), one moraju tražiti podršku u tzv. širokim narodnim masama koje i ne moraju imati razumijevanja za njihovu dugotrajnost. Zato one i nisu pouzdane kada se radi o stabilnosti i dugotrajnosti; za to su znatno pouzdanije *privredne i kulturne elite*. Kulturne elite formiraju diskurs koji treba normalizirati samu stvarnost, da je dovede do njezinih mogućnosti. Dok kulturne elite ne stabiliziraju taj diskurs, dok ga ne normaliziraju, mi ćemo biti nestabilna društva unutar ionako nestabilnog procesa globalizacije. I sociologija u tome ima svoje mjesto. Moguće je da i ona iz vlastite krize izađe s nešto više pouzdanosti u mogućnosti vlastite metode i svoga doprinosa procesima transformacije suvremenog društva, istražujući pritom i zasebna društva, jer, uvjeren sam, lokalno u procesu globalizacije nije izgubljeno.

Spomenuo bih ovdje jedan osnovni nalaz na kojeg nas je sredinom dvadesetog stoljeća u svojoj *Velikoj preobrazbi* upozorio Karl Polanyi. "Dvostrukim kretanjem" on naziva djelovanja koja se zasnivaju na dva "organizaciona načela u društvu, od kojih, kaže, svako sebi postavlja specifične institucionalne ciljeve, ima podršku određenih institucionalnih snaga i koristi vlastite dinstinktivne metode". Uspostava tzv. samoregulatora tržišta težnja je prvog načela, načela ekonom-

skog liberalizma, dok drugo načelo, načelo društvene zaštite, koristeći se intervencionizmom, teži očuvanju čovjeka, prirode i proizvodne organizacije. S obzirom na to, moglo bi se reći da se mi ne nalazimo u sasvim novoj situaciji. I sad se, doduše u izmijenjenim okolnostima, postavlja pitanje lokalnih i translokalnih društvenih snaga i pokreta koji nisu izgubili svako uporište i svaku šansu. I tzv. nacionalna država je mnogo izgubila, ali još uvijek ima nekakvu intervencionističku moć.

Dušica Seferagić

Kada analiziramo i crnim vidimo stanje u našim zemljama, ili sivo – svakako ne bijelo, zaboravljamo na masu drugih zemalja, poput Afrike ili Južne Amerike koja se budi, zaboravljamo da u tim zemljama u kojima ne postoji neka veza, (mi smo naučili na državu pa nam sada ona nekako fali), u tim zemljama silne mase stanovništva žive u bijedi, sirotinji, neobrazovani i sl., snalaze se paralelno s državnim institucijama; oni se tamo ponašaju kako moraju i mogu, kao da države uopće i nema, kao da nema nekakvih društvenih instrumenata koji upravljaju njihovim životima; naprosto se snalaze kao što se snalaze psi-lutalice. I to je jedan svijet koji je analizirala kolegica Vesna Bošnjak dok je živjela i radila u Južnoj Americi. Dakle, to je jedan paralelan svijet koji donosi neku nadu. Jer neće svijet propasti jer su propale države, nego obratno. Naime, moguće su transformacije neregulativnog tipa koje će se dogoditi spontano, iz same prirode čovjekove ili društvene, da bi se održao vlastiti život.

II. dio: Akteri društvenih promjena u prostoru – izlaganja

Prof. dr. sc. Zdravko Mlinar

Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, Slovenija

e-mail: zdravko.mlinar@uni-lj.si

Lokalne posebnosti in avtonomija akterjev v kontekstu globalizacije

1. Teritorialna raznovrstnost in avtonomija

V družboslovni literaturi se pojavlja veliko nejasnosti in nesoglasij o tem, do kakšnih sprememb prihaja na podlagi povečevanja dostopnosti v vse širših prostorskih okvirih. Ali ta globalizacija vodi k vsesplošni uniformiranosti (homogenizaciji) v svetovnem merilu, torej k izginjanju nekdanjih lokalnih, regionalnih in nacionalnih posebnosti oziroma identitet, ali pa se s tem teritorialna raznovrstnost še povečuje? Podobno vprašanje se zastavlja glede avtonomije ožjih teritorialnih enot. Cees Hamelink je že pred časom (1983.) podal svojo razlago, da globalne komunikacije omogočajo razširjanje enosmernega vpliva svetovnega jedra in podreditev prejšnjih kulturno avtonomnih enot. Vendar so drugi takšno razlago ocenili kot enostransko (npr. Tomlison 1995.: 892). Še zlasti pa ni mogoče zagotoviti večje avtonomije – in s tem posredno teritorialne raznovrstnosti – na podlagi “disociacije”, ločevanja od svetovnega jedra, tako kot so to pričakovali teoretiki odvisnosti (*dependistas*) v Latinski Ameriki. Če bi namreč sledili predlogom za “de-linking”, “de-coupling” ipd., bi se s tem dejansko bolj približevali *avtarkiji* kot pa *avtonomiji*.

V ozadju teh nejasnosti je nerazlikovanje med neodvisnostjo in avtonomijo. Povečevanje avtonomije v današnjem svetu ni mogoče – vsaj v daljšem času – s frontalnim, teritorialnim ločevanjem, z izolacijo in torej “neodvisnostjo” od drugih. Kot to izhaja že iz del G. Simmela, gre bolj za nasprotno, tj. šele z razširjanjem kroga oziroma povečevanjem števila akterjev, od katerih je kdo odvisen, se hkrati zmanjšuje odvisnost od kateregakoli od njih posamično in se povečujejo možnosti izbire. Razširjanje prometne in komunikacijske dostopnosti čez lokalne, regionalne, nacionalne in kontinentalne meje – predvsem na podlagi nove tehnologije – so družboslovci najprej pogosteje razlagali z zornega kota kulturnega imperIALIZMA in sploh odnosov med središčem in periferijo. V skladu s splošno logiko sprememb v okviru razredne družbe so utemeljevali razlago v smislu modela *zero-sum game*: kolikor ena stran (svetovno jedro) pridobi, toliko druga (svetovna periferija) izgubi. Amerikanizacija (*mekdonaldizacija*, *kokakolizacija*, širjenje ameriške popularne glasbe ipd.) da uničuje prejšnjo teritorialno (kulturno) raznovrstnost in vodi v vsesplošno homogenizacijo sveta.

Vendar pa pri tem niso upoštevali, da se hkrati uveljavlja tudi nasprotna težnja – k policentризmu in konec koncev k "brezsrediščni družbi", kakršna se uveljavlja v svetovnem povezovanju, kot je medmrežje. Razširjanje prometne in komunikacijske dostopnosti ne pomeni le podrejanja središču, temveč predstavlja tudi možnost za to, da se manjše teritorialne in neteritorialne (pod)skupine in posamezniki osvobajajo prejšnje vezanosti ali celo podrejenosti v svojem neposrednem okolju. V tem smislu je Rosenau (1990.) pisal o krepitvi podskupin (*sub-groupism*) in posameznikov, ki se osamosvajajo in vstopajo v transnacionalne povezave kot samostojni subjekti. Danes se vse pogosteje obravnavajo težnje *b krepitvi moči* doslej neupoštevanih akterjev (*empowerment*) in sproščanje njihove dose-danje vezanosti na neposredno okolje (Giddens uporablja izraz *disembedding*). Podobno smer pa nam je že pred časom nakazal Peter Blau (1977.), ko je pisal o "penetraciji diferenciacije v substrukture" in reintegraciji enot v širšem kontekstu.

Toda v praksi, kot bomo videli na primeru Slovenije (podobno pa velja za Hrvaško, Italijo, Francijo in druge nacionalne države), bolj težijo k *integraciji brez notranje diferenciacije in avtonomizacije* svojih ožjih delov, npr. regij, ali pristajajo nanjo.¹³ Razlog za to pa je konec koncev prav v *neupoštevanju* vse večje – in že danes visoke stopnje – medsebojne *povezanosti*, pri čemer postaja bojazen, da bi večja samostojnost lahko privedla do odcepitve posameznih delov državnega teritorija, vse bolj nerealna (Mlinar, 2000.). Vse intenzivnejša medsebojna povezanost pa hkrati vse bolj jasno izključuje možnost (samo)izolacije.

2. Vključevanje (lokalnih) akterjev v nehierarhična svetovna omrežja

Razširjanje, globalizacija povezanosti na podlagi nove informacijsko-komunikacijske tehnologije pogojuje redistribucijo družbene moči znotraj nacionalnih držav in v svetovnem merilu. Tehnološke in ekonomske spremembe, z večjo ali manjšo zamudo pa tudi pravno-politične odpirajo možnosti, da se tudi manjše teritorialne enote ter druge (pod)skupine in posamezniki pojavljajo v vlogi akterjev v "transnacionalnem" povezovanju. Četudi imamo po eni strani na voljo podatke, ki nas opozarjajo na *amerikanizacijo* – kar vsaj za nekatera področja dejavnosti pomeni enostransko krepitev "svetovnega jedra" (Mlinar; Trček, 1998.) – pa po drugi strani poteka "vključevanje" (*inclusion*) vse manjših enot v vse bolj globalizirana komunikacijska omrežja. To je tisto, kar je Naisbitt (1994.) označil kot "globalni paradoks". Povečuje se ne le število nacionalnih držav, ki so članice OZN, ampak tudi vedno manjših enot. Novost in nekakšen kvalitativen skok predstavlja predvsem vključevanje subnacionalnih enot, kot so regije in občine ter različne manjšine, ki se na podlagi novih možnosti komuniciranja lažje organizirajo ter delujejo tudi na nadnacionalni ravni in v svetovnem merilu. Namesto prejšnje

¹³ Italijanska država je značilno omejevala in nadzorovala čezmejno povezovanje svojih regij (več o tem v Bučar, 1993.). Hrvaška Istra se je ob nasprotovanju državnega središča vključila v organizacijo evropskih regij.

razpršenosti, nemoči in hierarhične podrejenosti državnim in političnim centralam stopa sedaj v ospredje *samoorganiziranje* in *selektivno povezovanje*, ki uhaja nadzoru državnih središč.

V osemdesetih letih je bilo še veliko odprtih vprašanj in razmišljanj o tem, kakšna bo vloga "komputerizacije" z vidika nadaljnje demokratizacije družbe (npr. Brent 1985.). Danes pa je npr. "demokratizacijski potencial" medmrežja že povsem očiten, saj se letno vključuje na milijone novih uporabnikov. Hkrati pa je značilno, da kot omrežje omrežij nima *nikakršne osrednje nadzorne strukture*, saj "ni nihče lastnik medmrežja, nihče ga ne upravlja, vzdržuje ali deluje kot odbiralatelj ali regulator" (Cairncross, 1997.: 94–95.). Vlade nacionalnih držav so-relativno-zmeraj manj zmožne *izraziti notranjo raznovrstnost in posebnosti* svojih sestavnih delov; hkrati pa ne obvladujejo oziroma izgubljajo nadzor nad vse večjim množtvom akterjev, ki sami *neposredno*, brez njihovega posredovanja, izražajo svoje specifične razmere in avtentične interese. Nacionalne državne oblasti ne morejo več nastopati navzven kot (izključni) predstavnik vseh akterjev s svojega ozemlja. Namesto predstavnika ali zastopnika stopa v ospredje neposredna angažiranost prizadetih, če že ne kot alternativa, pa vsaj komplementarno.

Nakazane trende lahko konkretiziramo z nekaterimi ugotovitvami, do katerih so prišli na svetovnem kongresu Mednarodne zveze lokalnih oblasti (IULA) leta 1995. Značilno je naslednje izhodišče:

Izboljšane komunikacije svetovnega dosega in vdiranje globalnih problemov v dnevno življenje državljanov so spodbujali rast občinske udeležbe v mednarodnem sodelovanju. V zadnjih dveh desetletjih je več kot 3000 lokalnih oblasti v industrializiranih državah – v tesnem sodelovanju z lokalnim i skupinami državljanov – vzpostavilo vezi z lokalnimi skupnostmi v Afriki, Aziji in Latinski Ameriki. V zadnjem času se je dramatično povečalo število povezav med pobratenimi občinami tudi s srednjo in vzhodno Evropo. ... V tisočih velikih in manjših mestih ter vaseh so strokovne in prostovoljne nevladne organizacije (NGO) združile svoje sile z lokalnimi oblastmi, da bi prispevale k razvoju (IULA 1995.).

Če torej ne gre več le za sodelovanje med lokalnimi oblastmi, ampak za hkratno udeležbo profesionalnih in prostovoljnih nevladnih organizacij, pa to pomeni, da gre tudi za *strukturno preobrazbo* teritorialne organizacije družbe. Tu lahko prepoznavamo zametke usmeritve k "globalni civilni družbi", kar je še dosti bolj jasno izraženo v naslednjem stavku: "Posebna kakovost občinskega mednarodnega sodelovanja je v tem, da kombinira sile, privrženost in izkušnje institucij, družbenih gibanj in pobud državljanov. To je hkrati lokalno in mednarodno ter povezuje pobude državljanov s pobudami lokalnih oblasti in drugimi dejavniki." (prav tam). Tako se torej vrsta različnih vladnih in nevladnih akterjev, teritorialnih in neteritorialnih, lokalnih, sublokalnih, nacionalnih in nadnacionalnih, vključuje v *nehierarhična svetovna omrežja*. Pri tem je bilo izraženo prepričanje, da so lokalni akterji upravičeni, da uveljavljajo partnerstvo v mednarodnem sodelovanju z nacionalno-državnimi oblastmi, čeprav te marsikje tega še ne sprejemajo, saj me-

nijo, da se lokalne enote vpletajo v njihove pristojnosti in da niso zadosti usposobljene za sodelovanje v mednarodnih programih.¹⁴

Komunikacijska in prometna infrastruktura je seveda vseskozi prvi pogoj za to povezovanje subnacionalnih enot v svetovnem merilu. Vzpostavljajo ga na podlagi avtonomnih odločitev, tako da lahko najbolj pristno izrazijo *specifične razmere* na svojem območju, ne da bi s tem negirali tudi specifično (vendar partnersko, ne hierarhično) vlogo države. Nasploh je torej značilno povečevanje števila in raznovrstnosti akterjev, ki se vključujejo v transnacionalne in globalne komunikacije. Poleg povečevanja *števila držav* in *državnih* ("vladnih") mednarodnih *organizacij*, se pogosto poudarja še veliko hitrejša rast *nevladnih mednarodnih organizacij*. Vendar bi morali pri tem primerjalno upoštevati tudi *izredno dinamiko* vključevanja *posameznikov* uporabnikov medmrežja. To zadnje nas opozarja na novo dobo najbolj množičnega neposrednega vključevanja v globalno družbo, za katero je značilna tako polarizacija kot konvergenca, ne le na relaciji lokalno – globalno, temveč tudi individualno – globalno. Komuniciranje v okviru svetovnega medmrežja, ki je hkrati omrežje omrežij, nam torej najbolj značilno ponazarja dolgoročne težnje ter medsebojno odvisnost individualizacije in globalizacije. Uveljavljanje človekove individualnosti v svetovnem merilu sicer prihaja v nasprotje s tradicionalističnim pojmovanjem teritorialne identitete kot "otok" (zamejene in notranje homogene enote), ne pa tudi z liberalnim razumevanjem identitete kot "križiščem".¹⁵

3. Teritorialno identificiranje, giblivosť ljudi in komunikacije

Splošne razprave o globalizaciji in o lokalno-globalnih odnosih, ki dostikrat temeljijo na preveč pavšalnih sodbah, je treba preverjati tudi z empiričnimi podatki.¹⁶ Izhajal bom iz nekaterih ugotovitev, dobljenih z nekaterimi vprašanji v anketi *Slovensko javno mnenje*, do drugih pa smo prišli na podlagi ankete (reprezentativni vzorec 840 odraslih) prebivalcev ter številnih drugih virov v mestni občini Koper leta 1998. Ob tem pa upoštevam še vrsto drugih mednarodnih empiričnih raziskav, ki mi bodo v oporo pri nadaljnji obravnavi (npr. primerjalne mednarodne raziskave *World Value Survey*, raziskave v sosednji Italiji, ki so jih opravili Rai-

¹⁴ Usmeritev Evropske unije, ki jo konkretno uveljavlja v svojih številnih programih, kot je npr. *Phare*, pa tudi pri nas že zahteva večravenčno (lokalno in/ali regionalno, nacionalno in nadnacionalno) partnersko sodelovanje, ki je novost v primerjavi z dosedanjim hierarhičnim načinom reševanja zadev in hkrati povečuje možnosti *uveljavljanja posebnosti* posameznih enot.

¹⁵ V zvezi s tem glej kasneje o razlikovanju med "starim" in "novim lokalizmom".

¹⁶ Seveda pa tudi ti podatki niso že sami po sebi odločilno merilo. Če npr. določenih teoretično pričakovanih trendov sedaj (še) ne najdemo v konkretnem okolju pri nas, to seveda še ni dokaz o napačnosti teoretskih izhodišč, lahko gre preprosto za to, da spremembe v praksi še niso dosegle določene razvojne stopnje, npr. v informatizaciji družbe.

mondo Strassoldo, Renzo Gubert idr., raziskave o lokalni demokraciji v skoraj 30 državah, ki jih vodi Henry Teune).

Naj nakažem najprej tisto, kar predstavlja temeljni izziv razlagam o globalizaciji družbe. Iz odgovorov na vprašanja o tem, koliko so prebivalci *navezani* na posamezna – ožja in širša – teritorialna območja, ali (nekoliko drugače izraženo) o tem, kateri "geografski skupini pripadajo" oziroma se z njo identificirajo, smo razkrili, da izrazito izstopa *identifikacija s svojim krajem*; manjša je navezanost na občino, regijo in na Slovenijo kot celoto; nato pa močno upade, ko gre za vse širše teritorialne enote in tudi za svet kot celoto. Ali imamo torej opravka bolj z lokalizmom kot z globalizmom ali z lokalno-globalno konvergenco? Kako je mogoče, da po eni strani lahko spremljamo podatke o dramatičnem razširjanju telekomunikacijske povezanosti v svetovnem merilu, ki so ga različni avtorji že prikazovali kot "konec oddaljenosti", ali kot "komunikacije, ki niso občutljive na oddaljenost" (*death of distance, distance insensitive communications*), ali kot "kolaps časa in prostora", hkrati pa tu razkrivamo izraziti lokalizem? Bernard Poche (v Mlinar 1992.) je v zvezi s tem predstavil svojo razlago, da gre pravzaprav za dve povsem različni in ločeni sferi: globalizacija da zadeva le *tehnološkoekonomsko* sfero, medtem ko se "socialna identifikacija" manifestira na povsem druge načine in v drugih prostorskih okvirih. Podobno se pojavlja tudi razlikovanje med ekonomsko globalizacijo in kulturno fragmentacijo.¹⁷

Če torej razkrivamo lokalizem v "času globalizacije", to terja dodatne razjasnitve tako na izkustveni kot na teoretski podlagi. V zvezi s prvim lahko v koprskem primeru opozorim na nekakšno koeksistenco med ohranjanjem tradicionalistične lokalne zaprtosti, zlasti na podeželju, na eni strani in razširjajočim se prostorom gospodarskega delovanja podjetij, kot sta Luka Koper, Intereuropa idr., na drugi strani. Luka Koper se je najprej zgledovala in iskala informacije pri lukah sosednje Italije, nato so svoje stike razširili, npr. na Rotterdam, danes pa v snovanju svojih razvojnih programov najbolj poudarjajo dosežke in izkušnje Singapurja. Torej hkrati s tem, ko še obstaja izključujočnost med vaškimi skupnostmi, ki celo priseljenca iz bližnjega kraja po več desetletij (npr. po poroki) ne sprejmejo "za svojega" in ga bolj ali manj resno štejejo za "forešta",¹⁸ poteka gospodarsko delovanje, ki vključuje partnerje z vseh celin in posega v kulturno dediščino slovenske Istre. Spomnimo se primera *Toncity*, tj. velikopotezno zasnovanega programa graditve poslovnih prostorov, predvsem za podjetja iz jugovzhodne Azije, na pobudo, ki je prišla iz Avstralije, in težav zaradi zavrnitve soglasja z vidika varstva kulturne dediščine.

¹⁷ Tudi v tem primeru gre za preveč pavšalno delitev, ki ne upošteva, da npr. (mladinska) popkultura predstavlja izraziti primer globalne kulture, ki presega doslej prevladujoče okvire "teritorialnih kultur".

¹⁸ Podrobnejše proučevanje nam razkriva veliko takih primerov medsebojne izključnosti in rivalstva, ki zadeva ne le upravno-politična vprašanja, temveč tudi vsakdanje življenje prebivalcev bližnjih krajev, npr. Hrastovelj in Dola, Dekanov in Črnega Kala, Ospa in Gabrovice idr.

Če torej na Koprskem, v Sloveniji, pa tudi v Italiji, Avstriji, na Švedskem in drugod anketne raziskave razkrivajo visoko stopnjo "navezanosti na kraj" ali "občutek pripadnosti kraju" bolj kot na katerokoli širšo teritorialno enoto, je treba še bolj pojasniti, ali gre pri tem za "stari" ali za "novi lokalizem". To razlikovanje je v zgoščeni obliki opredelil Strassoldo (1990.), ko je med drugim izpostavil dve bistveni razliki: "Prva je v tem, da je bil stari lokalizem 'prvobiten' (primordialen), nerazmišljajoč, novi pa je rezultat svobodne volje, zavestne izbire (racionalen). Druga razlika pa je v tem, da je stari lokalizem težil k minimaliziranju stikov z zunanjim svetom, k ohranjanju močne zaprte meje, medtem ko se novi lokalizem povsem zaveda preostalega sveta in je odprt za interakcije z njim."

Tabela 1.

Delež "najbolj navezanih" na teritorialne enote od svojega kraja do sveta kot celote

Najbolj sem navezan/a na	Koprška raziskava (1998) N = 840	SJM (1993/1) N = 1044
Svoj kraj	52,0%	65,6%
Svojo občino	10,4	3,5
Svojo regijo	18,1	5,3
Slovenijo kot celoto	15,1	17,1
Srednjeevropske in bližnje države	0,4	0,4
Evropo kot celoto	1,3	0,9
Svet kot celoto	2,6	1,4

Če je še danes za večino prebivalcev (v mestni občini Koper 52%, v Sloveniji 65,6%) najpomembnejša enota teritorialnega identificiranja kraj njihovega stalnega bivališča, je torej treba še ugotoviti, ali gre pri tem za *nerefleksivno* podaljševanje prakse vrednotenja domačnosti in navezanosti, ki predpostavlja ločevanje od tujega, ali za zavestno presojo o prednostih, ki jih domače okolje nudi *v primerjavi* z drugimi, torej na podlagi poznavanja, ne pa apriornega izključevanja drugih. Dom, domači kraj in domovina predpostavljajo določeno stalnost in *navajenost*, tako kot se nasploh vsakršno identiteto opredeljuje na podlagi različnosti in *kontinuitete*. V zvezi s tem ugotavljam, da se višja stopnja navezanosti na kraj (pa tudi občino, regijo in na Slovenijo kot celoto) hkrati povezuje z večjo *izključnostjo do drugih*. To je razvidno tako iz odgovorov na vprašanja, ki zadevajo stališča do priseljevanja drugih v koprsko občino,¹⁹ kot tudi na vprašanja o stališčih do morebitnega bivanja (življenja, študija, dela) v kakšnem drugem kraju ali drugi

¹⁹ Tu je šlo za vprašanje: "Ali bi bilo treba v prihodnosti težiti k temu, da bi na splošno omejevali ali spodbujali priseljevanje drugih v našo državo?", pa tudi za vprašanja o pospeševanju ali omejevanju graditve počitniških hiš za nedomačine, stanovanja za upoko-jence od drugod, boljših stanovanj za tuje strokovnjake; nadalje, kako bi sprejeli priseljen-ce iz določenih držav ali območij kot svoje sosede ipd.

državi. Z enega in z drugega vidika torej lahko ugotavljamo, kako dispozicije in dejanska praksa (ne)mobilnosti in (ne)povezanosti navzven kažeta na stopnjo lokalne zaprtosti oziroma odprtosti. Pri tem smo za koprsko občino in celotno Slovenijo ugotovili, da so tisti, ki so najbolj navezani na svoj domači kraj, hkrati tudi relativno najbolj nemobilni in najbolj izključujoči do drugih. Njihov "strukturni profil" označuje: nizka stopnja izobrazbe, relativno nizek dohodek, višja starostna kategorija, slabša opremljenost z informacijsko tehnologijo, bivanje na podeželju, lastništvo hiše ali stanovanja.

Zanimiva dilema nastane, kadar se je treba odločiti med navezanostjo na domače okolje in (višjo) kvaliteto oziroma priložnostmi, ki so potencialno dostopne drugod po svetu. Na vprašanje "Kje naj bi si mladi z Obale predvsem prizadevali študirati?"²⁰ so odgovori vprašancev (prebivalcev nad 18 let) porazdeljeni takole: 1. čim bližje domačemu kraju 52,1%; 2. tam, kjer je najboljša univerza za izbrano strokovno področje, 45,3%; 3. o tem nima svojega mnenja 2,5%. Pri tem se zopet ponovijo značilne razlike, npr. glede na starost: čim višja je starostna kategorija vprašancev, tem več jih podpira študij čim bližje domačemu kraju; čim višja pa je njihova stopnja izobrazbe, tem večji je delež tistih, ki na prvo mesto postavljajo kakovost študija oziroma univerze, ne glede na oddaljenost. Ker mladost in izobraženost simbolizirata usmeritve v prihodnost, se tudi s tem potrjuje že nakazana preobrazba teritorialne identitete od "otoka" h "križišču".

Stopnja izobrazbe že sama vključuje in izraža stopnjo predhodne vključenosti v informacijske tokove nadlokalnega in nadnacionalnega značaja. Anketni podatki pa nam še bolj konkretno kažejo na zvezo med opremljenostjo z informacijsko-komunikacijsko tehnologijo in obravnavanimi stališči. Tisti, ki doma razpolagajo z moderno informacijsko infrastrukturo (telefon s telefonsko tajnico, osebni računalnik, prenosni telefon, GSM, videorekorder, zbirko več kot 50 LP- ali CD-plošč) in so tako – po vsej verjetnosti – bolj vključeni v širša komunikacijska omrežja, hkrati tudi s svojimi stališči glede kraja študija bolj podpirajo vstopanje v svet; nasprotno pa velja za tiste, ki nimajo takšne infrastrukture.

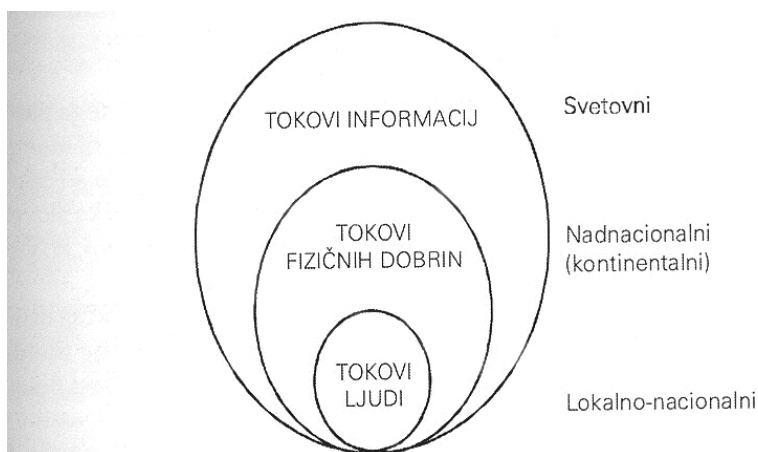
Lokalna zaprtost in odprtost v svet se kažeta z dveh vidikov: kot odnos do drugih in kot aspiracija (ali njena odsotnost) glede lastne vloge. Oboje pa zopet na ravni stališč oziroma informacij in na ravni dejanskega ravnanja, kakršno se izraža v prostorski (ne)mobilnosti. Medtem ko pri nekaterih temah, kot je npr. delo na daljavo (*telecommuting*), komunikacije vsaj delno nadomeščajo prostorsko mobilnost, v širšem kontekstu globalizacije povečana komunikacijska dostopnost predstavlja takšno vsebinsko obogatitev, da to pomeni tudi povečanje izzivov za še večjo mobilnost. Zaustavijo jo lahko le "meje rasti" v ekološkem smislu. Nasploh

²⁰ V posebni anketi med koprskimi srednješolci smo razlikovali: Kje "bi želel (študirati), če bi bilo mogoče" in kje "verjetno bo študiral"; pri tem so značilna neskladja, da jih bo predvidoma dosti več, kot bi sicer želeli, študiralo v Ljubljani (nekaj več tudi na Obali in v Mariboru ter v Italiji), manj kot bi želeli pa drugje v Evropi in v ZDA.

pa velja, da bi vsakdo, tako posamezniki kot teritorialne enote, želel imeti prost dostop do vseh drugih, hkrati pa določati (nadzorovati) dostop drugih do sebe. Glede "vstopanja" informacij pa imajo prebivalci na splošno dosti bolj liberalna stališča kot do priseljevanja ljudi. Najbolj globalizirani so torej informacijski tokovi, nekaj manj tokovi materialnih dobrin (ki potekajo pretežno v kontinentalni okvirih), najmanj pa prostorska mobilnost ljudi, ki se pretežno omejuje na lokalno-nacionalne okvire (gl. sliko 1.).

Slika 1.

Prevladujoči teritorialni okviri tokov ljudi, dobrin in informacij



Vendar globalizacija komunikacij ustvarja podlago za "ponotranjenje" oziroma podomačenje "zunanjega" dogajanja in s tem za postopno preseganje *teritorialne delitve* na domače in tuje.²¹ V tem smislu še naprej poteka deteritorializacija, npr. v okviru EU, kjer postaja nedopustna diskriminacija na podlagi teritorialnega porekla. Hkrati pa povečana dostopnost omogoča, da se še bolj uveljavijo tiste *lokalne posebnosti*, ki naletijo na odziv v širšem ali celo svetovnem merilu, kot bomo videli v naslednjem poglavju.

4. Svetovna afirmacija lokalnih posebnosti: primer Osp

Ob že prikazanih nejasnostih glede homogenizacije in/ali heterogenizacije v kontekstu globalizacije se zdi še posebej pomembno, da predstavimo še konkretne izkušnje kraja Osp, v dolini pod Črnim Kalom v koprski občini. To je kraj, za katerega so značilne nekatere naravne danosti, ki so kot posebnosti v relativno kratkem času, tj. v zadnjem desetletju, postale znane po vsem svetu. Gre za ste-

²¹ Za mlade na Švedskem je bilo ugotovljeno, da so toliko sprejeli angleščino, da je že ne štejejo več za "tujji jezik".

ne, ki se dvigajo nad vasjo in naprej ob kraškem robu in so pritegnile pozornost športnih plezalcev (Novak, 1994.). Ti so prišli do spoznanja – kot ugotavlja Tomo Česen, predsednik komisije za športno plezanje pri Planinski zvezi Slovenije – da Osp predstavlja najboljše mesto za športno plezanje pri nas v Sloveniji; postopoma pa tudi do prepričanja, da je eno najlepših plezališč v Evropi in celo v svetovnem merilu (saj nudi 250 smeri vseh težavnostnih stopenj, ugodno klimo tudi v zimskem času idr.).

Informacije o tem so se začele širiti na več načinov, osrednjega pomena pa sta bila dva “kanala”, ki sta omogočala – kot bi to označil Vreg (2000.: 63) – diskurz “posebne” oziroma “strokovne javnosti” v svetovnem merilu. Po eni strani je šlo za objavo nekaj besedil in fotografij v vodilnih plezalskih revijah, kot so *Climbing* v ZDA, *Vertical* v Franciji, *Desnivel* v Španiji, *Rotpunkt* v Nemčiji, tem se pridružujejo še revija *Klettern*, ki izhaja v Avstriji, *Rock and Ice* v ZDA, v Sloveniji pa revija *Grif*. Približno deset revij je nekakšen temelj informiranosti športnih plezalcev vsega sveta in vse so objavile reportažo o Ospu.

Ob tem pa je presenetljivo, da gre tudi v globalnem merilu za veliko vlogo neposrednega komuniciranja med plezalci – “od ust do ust”, še zlasti ko gre za “fine-se” in podrobnejša vprašanja o konkretnih razmerah na dani lokaciji (glede plezanja, bivanja ipd.), o čemer ni zadosti objavljenih informacij. Tudi v času globalnih komunikacij torej *neposredno komuniciranje* od ust do ust ohranja svojo pomembno vlogo, če elektronsko komuniciranje spremlja tudi *svetovna prostorska mobilnost*, tako kot je to značilno za športne plezalce. Ti nenehoma preizkušajo nove lokacije, se pri tem srečujejo, organizirajo tekmovanja in si osebno izmenjujejo informacije, konkretno – tudi o Ospu.

Tako danes naši vodilni plezalci ugotavljajo, da “skorajda ni športnega plezalca v svetu, ki ne bi vsaj vedel za Osp, če že osebno ni bil v Ospu”. Specifični interesi in specializirani kanali komuniciranja jih navajajo ter jim omogočajo, da so celo bolj seznanjeni z Ospam kot pa drugi prebivalci koprške občine ali Republike Slovenije. V Osp prihajajo iz številnih evropskih držav, pa tudi z vseh drugih celin, ko v svoje turneje po Evropi vključujejo tudi Osp. Prikazano širjenje informacij je šele omogočilo *primerjanje z drugimi* kraji oziroma lokacijami in šele s tem je bil podan izziv za izoblikovanje edinstvene identitete kraja (v smislu “identitete kot križišča”).²² Ob tem, ko se je Osp na podlagi določene naravne danosti že afirmiral kot identiteta za specifično populacijo v svetovnem merilu, pa stagnira ali celo nazaduje v demografskem in ekonomskem smislu. Toda temeljni nauk primera Osp vidim v tem, da določene *krajevne posebnosti*, ki za domačine praktično niso imele nobene vrednosti, lahko postanejo *pomembna vrednota* v razširjenem kontekstu, v katerega se vključuje z globalizacijo komunikacij.

²² Navzlic zakasnitvi se sedaj vendarle začenjajo pojavljati že odzivi na prikazani svetovni interes, npr. z zamislijo o ustanovitvi “plezalnega centra” in “mednarodne plezalne šole”, s prizadevanji za legalizacijo kampa, Turistično društvo ureja potrebne informacije, skrbi za red in varstvo narave, vključujejo se “zeleni” i dr.

Če gre za nemoč ostarelega prebivalstva ter za zapuščenost in celo propadanje posameznih elementov naselja, se tudi to navezuje na (ne)povezanost s številnimi (so)lastniki nepremičnin, ki so razseljeni po vsem svetu. Prekinjene komunikacije z njimi precej hromijo razvojna prizadevanja in tudi odzivnost na prikazani izziv vse številnejših obiskovalcev. Stara vaška skupnost, demografsko in ekonomsko oslABLJENA ter izključujoča do morebitnih akterjev od drugod, ni zmogla primerne odziva na svetovni izziv. Zato so se doslej ob odsotnosti podjetniške odzivnosti obiskovalci v kraju pojavljali le kot nekakšen "moteči dejavnik" v kontekstu podeželskega mrtvila. Nove pobude pa obetajo bolj plodno stičišče v kombinaciji lokalno-globalnih razvojnih potencialov.²³

Prof. dr. sc. Sreten Vujović

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Odeljenje za sociologiju, Beograd, Srbija
e-mail: svujovic@f.bg.ac.yu

Akteri urbanih promena u Srbiji

Uvod

Osnovni cilj ovoga rada jeste da ukratko predstavi glavne aktere značajnijih socioprostornih promena u postsocijalističkim gradovima Srbije na prelazu milenijuma, tj. da skicira mesto i ulogu aktera u "proizvodnji prostora", njihovu hijerarhiju, njihove vertikalne i horizontalne saveze, i to prvenstveno iz ugla urbane sociologije. U analizi urbanih promena polazimo od izmena u srbijanskom društvu pod uticajem globalizacije i postsocijalističke transformacije – makronivo, preko socioprostornih promena u gradovima – mezonivo, do promena u svakodnevnom životu građana – mikronivo. Reč je, zapravo, o trijadi društvo/država – grad/lokalna vlast – građanin/stan, susedstvo, kvart. Drugim rečima, nastojimo da primenimo *glokalni* pristup transformacijskim strategijama pojedinaca i društvenih grupa u Srbiji.

U eri globalizacije i tranzicije veliki gradovi postaju mesta sve izraženijih socijalnih problema koji utiču na globalno društvo. Latentne napetosti u velegradovima često izbijaju na površinu u obliku žestokih sukoba. Činioci koji doprinose da napetosti i višestruki socijalni problemi poprime oblike urbanih sukoba jesu: siromaštvo, et-

²³ Ob tem pa – čeprav v manjšem številu – Osp obiskujejo tudi jamarji, ki hodijo v jamo nad vasjo. Jamo propagirajo predvsem v tujini, in sicer prek medmrežja, s prospektom v štirih jezikih, prek komisije jamskih vodičev in ustno jamarji med seboj. Hkrati pa skozi kraj poteka slovenska planinska transverzala.

ničke podele i antagonizmi, kriminal i nesigurnost. Nesigurnost, u stvari, proizlazi iz prvih triju tipova činilaca, bez obzira da li direktno utiču na pojedinca ili ne. Socijalna polarizacija čiji je jedan pol siromaštvo, stvara obespravljene potklase, društveno isključene grupe koje se koncentrišu u odvojenim gradskim lokalitetima, što ukazuje na prostorni aspekt društvenog izopštavanja. U stručnim krugovima prevladuje mišljenje da su napuštanje države blagostanja na Zapadu te slom socijalističkog redistributivnog sistema doveli do povećanja društvene polarizacije, tj. do porasta raznih oblika socijalne diferencijacije i segregacije.

Za konkretniju empirijsku analizu naših postsocijalističkih gradova oslonićemo se na različite izvore podataka, uključujući i anketu Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu iz 2003. godine. Pod urbanim akterima, sledeći Mišela Basana, podrazumevamo individuu ili grupu koja zauzima određeni položaj u društvu, pa otuda raspolaže različitim resursima, koja brani određene interese ili vrednosti, oblikuje sopstveni identitet u interakciji s drugima te nudi projekte o razvoju grada i svakodnevnog života, koje želi da realizuje (Bassand, 2001.). Pritom treba istaći da urbana moć upravlja urbanim razvojem, a to znači da urbani razvoj proističe iz strukture moći, što će reći iz sistema aktera, od kojih su neki nadređeni a neki podređeni; zajedno oni strukturiraju urbani fenomen. U savremenim gradovima, pa i u postsocijalističkim, možemo razlikovati četiri glavna tipa aktera: 1. *stručnjake za prostor* (arhitekte, urbaniste, inženjere, itd.); 2. *ekonomske aktere* (razna industrijska preduzeća i servise, vlasnike gradskog zemljišta, banke, itd.); 3. *političke aktere* (političke lidere, njihove partije, pokrete, itd.); 4. *stanovnike, korisnike/građane*, koji se diferenciraju prema društvenoj poziciji, životnom stilu, starosti, obrazovanju, itd.

Naši sadašnji urbani akteri, s obzirom na njihove ciljeve i vrednosti, mogu se grubo podeliti i na *reformske* i *antireformske*. Posle ovog uvoda u kratkim ćemo crtama najpre upozoriti na promene u strukturi, funkcijama i formi postsocijalističkih gradova, a zatim ćemo ukazati na osnovne osobine glavnih urbanih aktera u Srbiji.

Tegoban put od "etatističkog" do "liberalnog" grada

Da bi se bolje razumeo preobražaj gradova u Srbiji u toku poslednjih desetak godina, skicirat ćemo glavne osobine urbanizacije u njenom socijalističkom periodu, a to su: 1. zakasnela urbanizacija koja je planirana i vođena iz centra; 2. preterana uloga industrijalizacije u urbanizaciji, tj. zanemarivanje tercijarnog sektora i infrastrukture kao, navodno, neproduktivnih; 3. kontinuirani značaj ruralnog sektora u procesu urbanizacije, što je vezano za visoko učešće mešovitih domaćinstava među zaposlenima, ali su ostale značajne razlike između gradova i sela na uštrb sela; 4. mala kohezija unutar urbane mreže, u smislu nedostatka ekonomskih mreža na lokalnoj ili regionalnoj osnovi, odnosno odlučivanje iz centra; 5. dominantna uloga preduzeća u obezbeđivanju stanova, obavljanju drugih aktivnosti, što govori o tome da je radno mesto bilo nadređeno mestu stanovanja; 6. struktu-

ra i funkcionisanje urbanog društva u socijalističkim gradovima razlikovalo se od onih u kapitalističkim gradovima, jer su elitu sačinjavali partijski rukovodioci, direktori državnih preduzeća i administrativni rukovodioci. Ovome treba dodati nedostatak civilnog društva te činjenicu da je profesionalna, kulturna i druga udruženja osnivala i kontrolisala država (Enyedi, 1996.: 115). Međutim, ključna razlika između socijalističke i kapitalističke urbanizacije sastoji se u tome što u prvoj nije bilo dejstva tržišta i gradske rente.

U odnosu na ishode urbanizacije u razvijenom kapitalističkom svetu, socijalistički sistem nije uspeo da stvori ono što se zove *postindustrijski ili informacioni grad*. Na tegobnom putu od "etatističkog" do "liberalnog" grada samo su retke metropole bivših socijalističkih zemalja dostigle rang "globalnog" grada (Moskva, Budimpešta...), kao komandnog i kontrolnog punkta za protok ljudi, kapitala, roba, finansija i informacija u svetim razmerama. Socijalistički sistem nije uspeo da postigne promene koje su pošle za rukom liberalnom kapitalističkom postindustrijskom sistemu u kome je, počev od 1970-ih godina, došlo do restrukturiranja ekonomskog i društvenog života u njegovim metropolama. Savremene metropole karakteriše *deindustrijalizacija*, promene u strukturi proizvodnje, tržištu radne snage i profesionalnoj strukturi, u smislu opadanja broja zaposlenih u sekundarnom sektoru i ubrzanog rasta u tercijarnom, a naročito kvartarnom sektoru. Težište se pomerilo sa proizvodnje roba ka razvoju sektora usluga.

Postavlja se pitanje – kakve su u tom kontekstu socioprostorne posledice postsocijalističke transformacije? Iako očekivana, nije se povećala migracija selo – grad, kao ni izrazit porast stepena urbanizacije. Ilustracije radi, u Srbiji je u periodu od 1991. do 2002. godine i inače nizak nivo urbanizacije – malo porastao: od 54,1% do 56,4%. Ekonomska kriza je dovela do porasta urbanog siromaštva i razvoja strategija preživljavanja koje se oslanjaju na poljoprivrednu proizvodnju za lične potrebe. Pojačao se značaj dvojne ekonomije seoskih mešovitih domaćinstava. Usporena urbanizacija se nastavlja zato što je broj radnih mesta u industrijskom sektoru gradova ograničen, a industrijske grane koje su opstale i doživele uspon, kao i tercijarni sektor, sada traže mlađe i visokokvalifikovano stanovništvo. S druge strane, u periodu tranzicije dolazi do otvaranja nacionalnih ekonomija, pa i do uvoženja jeftinije hrane, čime je domaća seoska ekonomija izložena konkurenciji. To je, uz druge nepovoljne uslove, doprinelo da je u Srbiji i Crnoj Gori ruralno siromaštvo veće nego urbano.

Razvoj gradova je ipak išao od homogenosti ka heterogenosti. Privatno preduzetništvo i komercijalizacija gradskih centara usloveli su brz rast malih radnji, restorana, raznih servisa, ulične prodaje i tome slično. Mnogi građani bili su uključeni u uličnu prodaju i sivu ekonomiju kao glavne strategije preživljavanja. Tako je paralelna ekonomija, uz sve svoje loše strane, postala neophodna da bi se preživelo. Osim toga, u istočnoevropskim gradovima, uključujući i srpske gradove, etnička heterogenizacija je u porastu. Socijalno devijantne pojave su takođe u porastu: beskućništvo, kriminal, prostitucija, narkomanija, pornografija... Sigurnost socijalističkih gradova je iščezla. Povećana društvena nejednakost se teritorijalizovala

kroz nove oblike socijalne segregacije, džentrifikacije i rezidencijalne suburbani-
zacije.

Sprega spoljašnjih i unutrašnjih razarajućih činilaca uticala je i na promene u gra-
dovima postsocijalističke Srbije. Poznato je da se jugoslovenski model socijalizma
okončao na najgori način. Prošli smo kroz ratne sukobe, raspad države, usporenu
i blokiranu tranziciju, i još uvek kaskamo u mučnoj i konfliktnoj postsocijali-
stičkoj transformaciji. Kao što se građani u postsocijalističkoj transformaciji grubo
mogu podeliti na dobitnike i gubitnike, ta podela važi i za pojedine gradove i re-
gione. Dok se u razvijenim evropskim zemljama razlike između regiona, opština i
gradova uklapaju u odnos jedan prema dva, u Srbiji (prema podacima *Repu-
bličkog zavoda za razvoj*, 2002.) je najrazvijeniji Apatin, čiji je nacionalni doho-
dak tri puta jači od prosečnog u Republici, 15 puta je razvijeniji od najnerazvijenijeg
Preševa koje je dostiglo tek 20% republičkog proseka. Jaz između Beograda i
gradova u provinciji se takođe povećao. Međutim, kao i drugde u svetu, ali iz
drugačijih razloga, najgore su prošli monofunkcionalni industrijski centri – “gra-
dovi-fabrike”, koji su za vreme socijalizma bili prosperitetna naselja. To su: Kra-
gujevac, Bor, Majdanpek, Priboj, Vranje... U prva je tri navedena grada 2002. u
odnosu na 1991. godinu došlo do smanjenja broja stanovnika. Ovi gradovi su po-
stali mesta siromaštva, nezaposlenosti, nesigurnosti i socijalnih pobuna u obliku
“divljih štrajkova”.

Generalno uzevši, najznačajnije promene u društvenoj strukturi postsocijalističkih
gradova sastoje se u ponovnom uspostavljanju nadređene klase vlasnika i po-
dređene klase siromašnih, kao i u izmenjenoj srednjoj klasi. U istočnoevropskim
gradovima, a naročito u našima, poseban problem jeste veoma izražena besprav-
na izgradnja stanova, kuća, poslovnog prostora i tome slično. Procenjuje se da u
Srbiji ima oko milion bespravno podignutih građevinskih objekata. Za vreme sa-
moupravnog socijalizma većina aktera bespravne gradnje bili su radnici (oko
80%), pretežno nižih kvalifikacija, a u “divljem kapitalizmu” njima su se pridružile
ratne izbeglice, privatni preduzetnici u građevinarstvu, ratni profiteri, kao i poje-
dini pripadnici lokalne i centralne elite. Iako je, strogo uzevši, reč o ilegalnoj
praksi, smatra se da oznaka neformalna ili “siva” ekonomija više odgovara mno-
gim varijantama “samopomoći” u građevinarstvu. Bilo kako bilo, tokom 1990-ih
centralni planski urbani sistem se preobražava u različite, manje ili više tržišno
orijentisane urbane sisteme. Na ovaj preobražaj utiču unutrašnji akteri (pojedinci i
grupe koji reformišu sistem) te spoljašnji akteri (učesnici u procesu globalizacije i
proširenja Evropske unije). Prema Tosicsu, unutrašnji, reformski orijentisani akte-
ri, nastoje da eliminišu spoljašne aktere.

A sada sledi malo konkretnija skica stručnjaka za prostor, političara, privrednika i
građana kao glavnih aktera upravo ocrtanih urbanih promena u našim postsocia-
lističkim gradovima. Nalazi ankete Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog
fakulteta u Beogradu iz 2003. godine pokazuju da su akteri urbanih promena,
prema stepenu društvene moći na opštinskom nivou, ovako rangirani: 1. poli-
tičari (87%); 2. privrednici/preduzetnici (45%); 3. stručnjaci (12%) i 4. građani

(3%). Što se hijerarhije aktera tiče ništa se nije bitno promenilo od "samoupravnog socijalizma" do "burazerskog kapitalizma".

Stručnjaci za prostor se suočavaju s krizom identiteta. Za gradske planere novi društveni ambijent nije povoljan. Oni su i u vreme socijalizma uglavnom bili transmisija političara (jednopartijske političke elite), ali su tada imali veću moć i efikasnost. Sada su suočeni s većim brojem problema i nedoumica kao i s mnoštvom aktera, kao što su heterogeni bespravni graditelji, različite NVO, ratne izbeglice, političke stranke, agencije za promet nekretnina, strani investitori, građevinski aktivirana crkva, domaći privatni preduzetnici, privatni biroi iz domena arhitekture i urbanizma, itd. Isto tako, nedostaju brojni zakoni koji regulišu oblast urbanizma i građenja, ili su postojeći anahroni. Nedovršenost pravne države u ovoj oblasti, uz loše plaćeni rad nadležnih stručnjaka i službenika, stvara pogodno tlo za korupciju i sivu ekonomiju u oblasti urbanizma i građevinarstva. Na osnovu jedne analize stavova beogradskih stručnjaka za prostor (Petrović, 2004.) može se zaključiti da je u periodu postsocijalističke transformacije politička elita zadržala najveći stepen moći bez jasno definisane strategije urbanog razvoja, pri čemu je autonomnost ekspertskeg znanja u odlučivanju o gradskom razvoju prilično redukovana. Ali pored uviđanja potrebe za redefinisanjem mesta i uloge znanja u strukturi institucionalne moći odlučivanja, stručnjaci za prostor su svesni oskudice u resursima adekvatnima za novo urbano planiranje. S druge strane, u stavovima stručnjaka očituje se nedovoljna određenost u pogledu poželjnih mera i načelne koncepcije državne intervencije u oblasti urbanizma. Mešavina stavova ekonomskog neoliberalizma i socijalističkog protekcionizma smatra se tipičnom za aktere postsocijalističke transformacije i kod nas i u drugim tranzicionim zemljama.

A sada ćemo nešto reći o političarima kao akterima urbanih promena. Prema našoj anketi (2003.), većina ispitanika smatra da političari imaju najveći uticaj na donošenje odluka na opštinskom nivou. Treba podsetiti da su u Srbiji za urbanističke planove po zakonu nadležne opštine, a za prostorno planiranje Republika. Pripadnici političke elite u Srbiji (anketa M. Lazića, jun 2004.) u najvećem su broju slučajeva članovi raznih političkih stranaka. Od 85 anketiranih republičkih funkcionera samo dvanaest nisu u nekoj partiji, a od 54 gradskih sedmero je bez partijske knjižice. Partijnost (strančarenje) bitno utiče na kadrovsku politiku, i to ne samo kad je reč o strukturama vlasti na centralnom i lokalnom nivou već i o privrednicima (direktorima državnih firmi), članovima upravnih odbora, čelnicima obrazovnih, zdravstvenih, kulturnih, komunalnih, urbanističkih i drugih institucija. Primera radi, prema našoj anketi (2003.), na pitanje da li članstvo u partiji utiče na odlučivanje na opštinskom nivou većina ispitanika je odgovorila potvrdno, a najviše njih, preko jedne trećine (35%) izjavilo je "da, samo ako je neko član vladajuće stranke". Kao najznačajnije "kanale" za ostvarivanje uticaja na opštinskom nivou naši ispitanici prepoznaju političke partije (32%), poslanike u skupštini opštine (26%) i lične veze i korupciju (22%). Slede "kanali" odlučivanja kao što su: mesne zajednice (7%), sindikati (12%), nevladine organizacije (1%) i peticije (0,8%).

Nedavno je (2004.) Privredna komora Beograda organizovala okrugli sto na temu *Pravni aspekti problema u vezi sa nepokretnostima*. Ključna poruka s ovog skupa jeste da bez privatnog građevinskog zemljišta nema tržišta, kao i da bi rešenje moglo da se nađe tako što bi političari promenili Ustav Srbije, koji u čl. 60. propisuje da građevinsko zemljište može biti u državnoj i društvenoj svojini, a da se pod uslovima određenim zakonom nad njim može steći pravo korišćenja. Učesnici ovog skupa smatraju da društvenu svojinu kao pravni institut treba ukinuti i da bi građevinsko zemljište trebalo privatizovati. Postojeće zakonske odredbe treba osavremeniti u vezi s eksproprijacijom, nadležnošću utvrđivanja opšteg interesa, privatizacijom građevinskog zemljišta, izgradnjom i prometom nepokretnosti, legalizacijom i denacionalizacijom, itd. Na tom putu jedna od prepreka je nepotpun katastar nepokretnosti, koji je urađen za 60% teritorije Srbije, ali nije za veće gradove. Problem predstavlja i nedostatak *Zakona o denacionalizaciji i restituciji* čije se donošenje stalno odlaže, a trenutno zavisi od odnosa političkih snaga u Skupštini Srbije.

Evo nekoliko rečenica i o privrednicima kao akterima urbanih promena u Srbiji. Članovi naše ekonomske elite su prilično obrazovani, relativno mladi, i više reformski orijentisani nego članovi političke elite. Međutim, uočljiva je simbioza između pojedinaca i grupacija političara s jedne, i privrednika s druge strane. Kod predstavnika ekonomske elite pravilo je da učešće partijskih kadrova raste kada je reč o direktorima većih firmi. Takođe, najviše ih je u državnim preduzećima, manje u mešovitim, a najmanje u privatnim firmama (Lazić, 2004.). Recimo i to da su ekonomski eksperti uglavnom liberalne (tržišne) orijentacije. Prema mišljenju jednog istaknutog urbanog ekonomiste, u Srbiji se nasleđeni model svojine nad građevinskim zemljištem, kao i model planiranja i izgradnje gradova, zasniva na sledećim elementima: a) monopol javne svojine nad gradskim zemljištem; b) nepostojanje tržišta gradskog zemljišta; c) administrativna alokacija gradskog zemljišta; d) diskrecione odluke državnih službenika; e) naknada kao parafiskalni mehanizam za pribavljanje javnih prihoda; f) nesputana i korumpirana državna/lokalna vlast (Begović, 2003.).

Srbija kasni s reformama, GDP je tek na polovini dostignutoj 1990. godine, i na dnu je lestvice stranih investicija po stanovniku. Mnoge zemlje u tranziciji napreduju znatno brže. Uz to, procenjuje se da je 34% stanovništva nezaposleno i da su ljudi razočarani i nestrpljivi. Prema podacima iz oktobra 2001. godine, stanovnici Srbije i Crna Gora imaju oko pet puta manji društveni proizvod nego Mađari, Česi i Poljaci, a gotovo jedanaest puta manji nego Slovenci. Najozbiljnija prepreka za više stranih investicija je politička nestabilnost države. Osim toga, prema rečima jednog predstavnika stranih investitora, "Srpske kompanije nemaju sopstvenih sredstava, a nisu u mogućnosti da dobiju kredite, imaju zastarelu tehnologiju, što naravno utiče na kvalitet proizvoda i usluga, nedostaje im *know-how* u proizvodnji i na tržištu. A strane investicije donose i nova znanja, tehnologiju i kanale prodaje" (Grojsing, 2004.).

Ipak, u Beogradu i drugim većim gradovima Srbije vidljiv je početni uticaj globalizacije, što se zapaža po sve većem prisustvu stranih banaka, učešću stranaca u

izgradnji supermarketa i zakupljivanju poslovnih prostora različite namene. Domaći preduzetnici takođe pokazuju inicijativu. Anketa među građanima i privatnim preduzetnicima iz Novog Sada (Pušić i saradnici, 2002.) pokazuje da najznačajnija pozitivna posledica preduzetničke delatnosti jeste: lakše zadovoljavanje potreba stanovništva za pojedinim vrstama robe i usluga. Ali, gotovo jedna četvrtina preduzetnika uočava negativne posledice preduzetničke delatnosti: previše kioska i kontejnerskih radnji, to "što svi žele da budu preduzetnici, a to je apsurdno", kao i to što mnogi rade posao za koji nisu stručni i obrazovani, što "doprinosе bespravnoj gradnji jer se sve može dobiti novcem", itd. Indikativno je da je preko polovine preduzetnika izjavilo da ne zna da li su im urbanisti naklonjeni ili nisu. U svakom slučaju, između privatnih preduzetnika i urbanista kao aktera postoje neregulisani i izrazito ambivalentni odnosi.

Na kraju ovog izlaganja najsazetije ćemo ukazati da li i u kojoj meri građani koriste svoje "pravo na grad", odnosno delimično odgovoriti na pitanje zašto je njihov uticaj na donošenje odluka na gradskom nivou najmanji u odnosu na uticaje drugih dosada pominjanih aktera. Mnogi građani su bez motivacije za javno delovanje zato što smatraju da su izgledi za saodlučivanje na lokalnom nivou mali ili nikakvi, pa su i efekti tako "mršave" participacije ništavni. To ne znači da oni ne uviđaju da su se lokalne i centralne elite manje ili više udaljile od svojih sugrađana. Rečju, smatramo da je participacija građana u donošenju odluka na lokalnom nivou nedovoljna, a kad je reč o urbanističkoj i stambenoj oblasti, zanemarljiva. Umesto partnerskog odlučivanja u gradovima postoji "lokalna hijerarhija statusa, s prepoznatljivom lokalnom elitom na vrhu". Međutim, kada se bolje osmotre transformacijske strategije življenja i preživljavanja "običnih ljudi", ne bi se moglo reći da su oni sasvim pasivni u "proizvodnji prostora", makar to bilo i na periferiji naših gradova. Naprotiv, zavisno od sopstvenih mogućnosti i oni pribegavaju samopomoći gradeći neformalno. Zbog masovnosti ove pojave može se reći da postoji vertikalni interesni savez između nosioca bespravne gradnje i političara koji "tolerisanjem" ove pojave, uključujući i njenu zakonski regulisanu naknadnu legalizaciju, sebi obezbeđuju glasove na izborima.

Zaključujući ovo izlaganje izneću jedno gledište o mogućnostima izbora tipa kapitalizma ka kojem naše društvo i njegovi gradovi mogu da streme. Neoliberalna ideologija tranzicije nameće utopijsku emancipatorsku koncepciju prema kojoj će sam čin promene vlasništva, odnosno uvođenje privatne svojine i tržišne privrede, ili pak prepuštanje tokovima globalizacije, doneti fundamentalnu promenu razvojnih potencijala zavisnih, poluperiferijskih istočnoevropskih društava i njihovih gradova. S tim u vezi Alan Skot iznosi sledeće prihvatljivo gledište: "Možemo prihvatiti da potpuna pobeda političkog nad ekonomskim faktorom vodi onim vrstama neefikasnosti koje su se pokazale u socijalizmu koji više ne postoji, istovremeno dokazujući da ona vrsta pobede ekonomije nad društvenim i političkim koja bi se dogodila jednom za svagda, kako je zamišlja neoliberalizam, može da se postigne samo uz veliku socijalnu cenu. (...) Smrt komunizma, čak i ako je dokaz veće efikasnosti tržišta kao sredstva organizovanja ekonomskog života, sama po sebi ne podržava neoliberalni zahtev po kome logika tržišnih odnosa tre-

ba da istisne sve druge principe socijalne organizacije, izvan i s one strane ekonomske sfere. Ne može biti jednom za svagda izvojevana pobjeda kako ekonomskog, tako ni političkog faktora” (Skot, 2003.). Kada se ovakvo stanovište prenese na našu idejnu (ideološku) scenu, onda su nam bliža gledišta egalitarnih liberala nego libertarijanaca, a od svih njih bliže nam je gledište o “obnovljenoj socijaldemokratiji”, odnosno Gidensov “treći put”. Ali, veliko je pitanje da li kod nas postoji dovoljno snažan savez političkih i drugih aktera koji bi podržao ovakav izbor.

Prof. dr. sc. Ksenija Petovar

Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu;

Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, Srbija

e-mail: petovar@EUnet.yu

Ako početak tranzicije računamo od uvođenja prvih višestranačkih izbora, onda se približava datum njenog punoletstva. Čak i ako se složimo da je u Srbiji tranzicija bila blokirana do političkih promena u jesen 2000. godine, onda smo ušli već u sedmu godinu “neblokirane” tranzicije, odnosno zreli smo za započinjanje obaveznog školovanja. U Srbiji, ali i u drugim državama u tranziciji, međutim, još uvek se govori o “dečjim bolestima” tranzicije i o neakvim nužnim fazama/koracima kroz koje valja proći. Kako se tokovi tranzicije pokazuju u oblasti planiranja i uređenja prostora? Da li se u oblasti planiranja i uređenja prostora radi o jednom relativno novom sistemu vrednosti i poziciji aktera koji su mnogo više udaljeni od evropskih standarda i normi nego što je to bio slučaj s praksom u socijalističkoj Jugoslaviji? Ko su akteri promena u prostoru u okolnostima tranzicije?

Pozvaću se na praksu u Srbiji, budući da nemam dovoljno informacija o tome šta se događa u drugim postsocijalističkim državama. U Srbiji je oblast planiranja i uređenja prostora skrajnuta na marginu. I pored toga što se rade brojni prostorni planovi (prostorni plan opštine, prostorni planovi područja posebne namene i sl.), kao i generalni i regulacioni planovi, ovi dokumenti imaju prvenstvenu ulogu da ispune zakonsku obavezu, odnosno da budu doneti. “Usklađivanje” planskih propozicija s tekućim interesima realizuje se korišćenjem dobro poznatoga instituta iz ranijih vremena, tzv. “izmenama i dopunama plana”, kojim se vrši korekcija planskog dokumenta u delu i na način koji odgovara investitoru. Investitor je, pak, svako ko je spreman da investira, a uz to ima podršku političkih nomenklatura, odnosno centara moći. Odomaćena je već sintagma “*investitorski urbanizam*”, koju s ponosom i u pozitivnom značenju upotrebljavaju političari i dobar deo stručne javnosti. “Investitorski urbanizam” označava prilagođavanje i podčinjavanje gradskog prostora interesima investitora, odnosno onoga ko je zainteresovan za izgradnju odnosno rekonstrukciju u određenom gradskom prostoru/bloku. Interesi investitora uspostavljaju se kao alfa i omega urbanističkog planiranja i izgradnje, bez obzira na posledice po okolni prostor i kvalitet stanovanja i življenja u zoni izgradnje, pa i u gradu kao celini. Naravno da investitori nisu samo-

stalna i nezavisna pojava, već je njihova pozicija rezultat mnogih interesa koji se sustižu i ostvaruju u prostoru grada. Pokušaću da skiciram nekoliko osnovnih aktera u prostoru grada, na primeru planiranja i uređenja Beograda u poslednjih petnaest godina, odnosno od započinjanja procesa tranzicije.

1. Investitori

U ostvarivanju svojih interesa, mnogi investitori posežu za sredstvima koja se mogu označiti kao nelegitimna – protivna zakonskim i drugim propisima i urbanističkim normama i standardima. Primena nelegitimnih sredstava moguća je u državi u kojoj je javni sektor prožet visokim obimom korupcije i kriminalizacije. Građevinske operacije koje donose profit veći od 50% su standardna mera zarade u Beogradu, a iz tako velikog profita je sasvim bezbolno izdvojiti procenat za one koji će pripremiti i potpisati "nepotpune" dozvole, prekoračenje odobrenih uslova, promenu dve-tri reči u regulacionom planu kojima će se promeniti status zaštićenog objekta, "zatvoriti oči" na nekoliko meseci dok objekat ne dobije potrebnu visinu i gabarit (pa se onda pristupa proceduri legalizacije za prekoračenje odobrenih uslova). Ako kojim slučajem i stignu do suda, obezbediće sporost, dugotrajnost i ostale smicalice dok se podnosilac tužbe ne obeshrabri i shvati da od "boginje pravde" nema šta da traži niti očekuje. Jedan broj investitora (građevinsko-projektantsko-investitorskih firmi) je blagovremeno, već devedesetih godina, počeo da gradi sprege sa tadašnjim opozicionim liderima i viđenim pristalicama vladajućih i opozicionih stranaka, i na taj način obezbedio potrebnu zaštitu u slučaju promene vlasti, što se i potvrdilo nakon izbora u jesen 2000. godine.

2. Gradska i opštinske uprave

Nakon prvih višestranačkih izbora u zimu 1991. godine, u Srbiji je u mnogim opštinama uspostavljena koalicija između pobednika na lokalnim izborima. U beogradskoj opštini Savski Venac ta koalicija bila je sastavljena od odbornika Miloševićeve Socijalističke partije Srbije i Draškovićevog Srpskog pokreta obnove; u Zemunu je vladala Šešeljeva Srpska radikalna stranka, itd. Nakon lokalnih izbora 1996. godine u Srbiji, tadašnja opozicija dobija vlast u većem broju gradova i opština. U Beogradu vlast formira koalicija Srpski pokret obnove i Demokratska stranka, dok su na opštinskom nivou kombinacije koalicija nešto šarenije. U proleće 1997. godine, Srpski pokret obnove u celini preuzima vlast u Beogradu. Kršenje urbanističkih propisa je evidentno. Probijanje uslova postavljenih u regulacionim planovima i/ili u urbanističkim uslovima nedvosmislen su dokaz da je svaki činovnik koji je potpisao nezakonite dozvole i saglasnosti, imao razlog zašto je to uradio. Javna je tajna da je tokom vladanja Beogradom, Srpski pokret obnove (SPO) raspodelio svojim pristalicama gotovo sve stanove iz gradskog fonda koji su služili za raseljavanje prilikom nove izgradnje (preko 600 stanova). Građani Beograda su svoj sud o bilansu SPO vladavine dali na izborima u jesen 2000. godine, kada SPO nije dobio niti jednog odbornika u Gradskoj skupštini, a

na prste su se mogli prebrojati SPO odbornici u opštinskim skupštinama. Izgleda, međutim, da takav sud građana nije bio nauk za novu političku nomenklaturu koja je preuzela upravu nad Beogradom u jesen 2000. godine, i koja je jedva prošla na izborima u jesen 2004. godine, kada je sadašnji gradonačelnik (iz Demokratske stranke) u drugom krugu dobio tek oko 8.000 glasova više od kandidata Srpske radikalne stranke, a u mnogim su opštinskim skupštinama odbornici Socijalističke partije Srbije i Srpske radikalne stranke povratili svoje ranije pozicije.

Iako je sasvim očigledno da su opštinske i gradske službe u Beogradu (bile) glavni operator u davanju protivzakonitih uslova i dozvola za izgradnju, nije poznato da je barem jedan činovnik dobio otkaz ili bio krivično gonjen zbog zloupotrebe službenog položaja. Nakon promene vlasti u jesen 2000. godine, neki su opštinski i gradski činovnici, u čijem delokrugu rada su bile ove dozvole, sami dali otkaze i povukli se, bar privremeno, iz vidokruga javnog interesa.

Nova vlast je u junu 2001. godine usvojila zakonsku odredbu kojom je bespravna izgradnja inkriminisana kao krivično delo. Međutim, i to se pokazalo neefikasnim. Broj podnetih krivičnih prijava protiv bespravnih graditelja i uzurpatora prostora je tek simboličan, iako svakodnevno čitamo u novinama da većina investitora na čijim gradilištima se dešavaju različite nesreće, i sa smrtnim ishodom, nemaju građevinsku dozvolu. Ovakva neefikasnost je posledica korumpiranosti gradskih i opštinskih službi i njihove sprege s uzurpatorima javnih i privatnih dobara i javnog interesa u gradu. Evidentna je nespremnost i nevoljkost nove političke nomenklature da definiše i implementira pravila ponašanja u građenju i korišćenju prostora. Nakon što je bespravna izgradnja inkriminisana kao krivično delo, u upotrebu je ušla sintagma "nepotpuna dozvola". Kada nekog gradskog ili opštinskog funkcionera upitaju kako je moguće da taj i taj gradi bez dozvole, dakle da vrši krivično delo, dobija se odgovor da on u stvari ima dozvolu, ali nepotpunu i samo što je nije kompletirao!

3. Republička nomenklatura

Mora se postaviti i pitanje zašto koalicija Socijalističke partije Srbije i Srpske radikalne stranke, koja je držala poluge vlasti na republičkom nivou do jeseni 2000. godine, nije sankcionisala takvo ponašanje lokalnih vlasti, odnosno zašto je ostavila "zeleno svetlo" za kriminalne i korupcione poslove na lokalnom nivou. Po našem sudu, to je bila dugoročna strategija "držanja u šaci", koja se potvrdila nakon promene političke vlasti u jesen 2000. godine. Blagovremeno korumpiranje opozicije omogućilo je političkoj nomenklaturi iz devedesetih godina ne samo da zadrži ostvarenu materijalnu dobit nego i da izbegne sudske procese i kazne za kršenje zakona, jer je očito imala dokaze dovoljne za pacifikovanje novoustoličene političke nomenklature.

S druge strane, kada je izgubila vlast u Beogradu (delimično 1991. i potpuno 1996. godine) i drugim velikim gradovima u Srbiji, Miloševićeva je partija (i koali-

cioni partneri) još uvek imala dovoljno izvora za neograničeno bogaćenje i pljačku (kontrola uvoza i izvoza i uvozno-izvozni kontingenti, šverc duvana, nafte, droge, kursne razlike i dr.). Pored toga, centralizovanjem ukupne društvene i državne imovine i njenim prenošenjem pod upravu republičke vlade, obezbeđena je kontrola nad svim vitalnim resursima u državi. Stoga joj nije bilo neisplativo da manje atraktivne izvore prihoda od nezakonitih radnji prepusti svojim koalicionim partnerima (Srpska radikalna stranka, Nova demokratija i sl.), odnosno opozicionim partijama, te time obezbedi lojalnost i "držanje u šaci" u slučaju gubljenja vlasti.

4. Partijske nomenklature (pozicione i opozicione)

Partijske nomenklature su, bez izuzetka, po dolasku na vlast nedvosmisleno i bez zazora pokazale da im je prvenstveno stalo do stranačkih interesa i interesa svojih "zaslužnih pristalica i tajkuna", dok su javni interesi i zalaganje za javno dobro potisnuti u drugi plan. Umesto jednopartijske države, izgrađena je višepartijska država, sa strankama koje su organizovane kao interesne grupe i korporativne organizacije. Stranke tzv. demokratske orijentacije računaju sa strahom građana od povratka stranačkih koalicija koje su tokom poslednje decenije doslovno "zavile Srbiju u crno", dok su stranke "starog režima" u međuvremenu usavršile populističku demagogiju i vešto koriste šestogodišnje promašaje i neuspehe demokratskih stranaka u zadobijanju novih glasača. Za stranke tzv. demokratskog bloka, povećanje broja građana koji odbijaju da izađu na izbore još uvek nije signal da s njihovom politikom nešto temeljno nije u redu, nego se tim istim građanima upućuju upozorenja da će zbog njihove apstinencije na vlast ponovo doći oni koji su duže od jedne decenije uništavali Srbiju, protiv kojih smo mesecima protestovali u zimu 1996/1997. godine i tražili da odstupe s vlasti u jesen 2000. godine. Ne treba sumnjati da su političke nomenklature koje obnašaju vlast posle izbora 2000. godine, primenile isti metod korumpiranja opozicije, koji će ih štititi od sudskih procesa nakon gubljenja vlasti.

5. Stručnjaci i profesionalna udruženja

Stručna i profesionalna udruženja su, po definiciji, nezavisne organizacije kojima je cilj da promovišu kvalitet delanja svojih članova, profesionalne vrednosti i norme, etiku struke, i da zaštite svoje članove od različitih pritisaka suprotnih ciljeva i interesima struke. Gubljenje autonomije stručnih i profesionalnih udruženja započelo je još pedesetih godina prošlog veka, ali je – zahvaljujući tradiciji, jakim pojedincima i ugledu što su ga pojedine struke imale, taj proces išao relativno sporo. Pretvaranjem profesionalnih i stručnih udruženja u paradržavne organizacije, autonomija delanja ovih organizacija je dokrajčena. Nakon promene vlasti, u jesen 2000. godine, očekivalo se da će stručna i profesionalna udruženja povratiti autonomiju, ili bar početi da se bore za svoju autonomiju i za promovisanje profesionalnih vrednosti i normi. Međutim, novoorganizovana stručna udruženja

umesto pod skutom države, organizovana su pod skutom stranaka, pa su umesto "paradržavnih" promenile boju u "parastranačke" organizacije. Na prste se mogu nabrojati reagovanja i protesti stručnih i profesionalnih asocijacija u oblasti planiranja i uređenja prostora zbog svega što se događa u ovoj oblasti. Nije nam poznato da je bilo kome oduzeta licenca zbog učestvovanja u projektovanju i izvođenju neprijavljenih radova, probijanja urbanističkih uslova i sl.

6. Sudska vlast

Brojni primeri u kojima su nezakonite radnje legalizovane sudskim odlukama, obeshrabruju građane i njihova udruženja da se obraćaju sudovima za zaštitu legalnih interesa u gradskom prostoru. S druge strane, ukoliko i nije moguće obezbediti presudu u svoju korist, postoje brojni mehanizmi odugovlačenja procesa, odlaganja ročišta, traženja dodatnih dokaza i sl. koji će obeshrabriti i najupornije. Procesi mogu da traju godinama pa i decenijama. Sudski troškovi su, pored toga, toliko visoki da se građanin pita ima li smisla plaćati za nešto što nema nikakve izgleda da dobije korektan i pravičan ishod. Korupcija u sudstvu se pravda niskim platama zaposlenih, što je, naravno, besramno objašnjenje i opravdavanje jedne od najtežih zloupotreba vlasti i javnih ovlašćenja.

Da li je ovaj prikaz realističan ili neobjektivno pristrasan, mora se prosuđivati na osnovu temeljnih analiza i istraživanja. Neko ko tumači da su ovo "dečije bolesti tranzicije" nesumnjivo vidi "svetlo na kraju tunela". Ukoliko, međutim, ovo nije tek turbulencija u uslovima tranzicije, nego uspostavljanje novog sistema i strukturnih odnosa u društvenoj zajednici, onda je to "svetlo" sve udaljenije i slabije.

Dr. sc. Anka Mišetić

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Hrvatska

e-mail: Anka.Miseti@pilar.hr

Ovo izlaganje temeljit će se na empirijskom istraživanju što ga je *Institut Ivo Pilar* 2000. godine proveo za potrebe *Zavoda za prostorno uređenje* Sisačko-moslavačke županije. Naime, Zavod je naručio sociološku studiju o naseljima na Lonjskom polju. Na Lonjskom polju ima 19 naselja koja su se, od trenutka kada je Lonjsko polje proglašeno parkom prirode, našla u jednom novom režimu života. Rezultati istraživanja objavljeni su u knjizi pod naslovom *Budućnost na rubu močvare*, a ovdje ću se osvrnuti na neke nalaze koji su relevantni za današnju temu. Teme kojima smo se bavili bile su, općenito rečeno, mogućnosti razvoja, dakle razvojni izgledi naselja na Lonjskom polju. No najprije nekoliko riječi o smještaju Lonjskoga polja. Nalazi se uz rijeku Savu, između Siska i Nove Gradiške, sjeverna granica mu je autoput Zagreb – Slavonski Brod, a južna rijeka Sava. Površina mu je nešto više od 50.000 hektara.

Lonjsko je polje proglašeno parkom prirode 1990. godine. Međutim, tek osam godina kasnije osnovano je kao javna ustanova i otada je zaista počelo živjeti u propisanom režimu. Treba reći da su u rangu različite vrste zaštite, na prvom mjestu i najstrože zaštićeni nacionalni parkovi, dok parkovi prirode imaju nešto labaviji režim zaštite, zbog pretpostavke da će lokalne zajednice koje su se zatekle na tom području i dalje nastaviti živjeti svojim životom. Lonjsko polje je najveće močvarno zaštićeno područje u cijelom dunavskom porječju. Prva činjenica koja će utjecati na život u naseljima na lonjskom području jest jedna ekološka činjenica, a to je blizina močvare. Ta naselja su na rubu močvare ili su okružena močvarom, pa se i svako naselje javlja u fizičkom smislu, a donekle i socijalnom, kao prirodno stanište. Dakle, i naselje i kuće predočavaju se kao jedan nastavak procesa rađanja i stvaranja, što se onda kasnije može pratiti kroz niz elemenata i obilježja i naselja i samih objekata, a nastojat ću vam neke od njih i prezentirati.

Jedno od tipičnih naselja u Lonjskom polju jest Mužilovčica. Međutim, najprije recimo nešto o socijalnoj gustoći toga područja. Od 19 naselja u Lonjskom polju, pretežito se radi o malenim naseljima, seoskog tipa. Najveće naselje je Jasenovac koje je zapravo općinsko središte ali ono nema status grada. Najbrojnija su naselja u kategoriji od 100 do 500 stanovnika: u toj kategoriji ima 12 naselja. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine, najveće naselje, Jasenovac, imalo je 1.154 stanovnika. Napominjem da je korišten popis iz 1991. godine, jer podaci iz 2001. još nisu bili poznati. Danas znamo da je taj broj još manji i da u Jasenovcu živi svega 799 stanovnika. Reći ću nešto i o prostornom modelu naselja. Riječ je o kontinentalnim naseljima, dakle malim naseljima tzv. ušorenog tipa koja su izdužena, koja nemaju dubinu i koja svojim fizičkim izgledom na neki način kao da oponašaju/prate tok rijeke Save; ta naselja u dubinu čine samo dva reda kuća uz prometnicu. Po planu naselja Krapje, tipičnog naselja na Lonjskom polju, lijepo se vidi kako ono prati tok rijeke Save i da dijelom nema čak niti ovu drugu stranu kuća u nizu, nego se samo s jedne strane ceste nalaze objekti za stanovanje.

Što se tiče tipične kuće na Lonjskom polju, ona je jednokatnica, uvijek ima gospodarsko dvorište a iza kuće se nalazi prolaz prema obradivom zemljištu. Zbog čestih poplava koje su uvijek predstavljale opasnost živjelo se na prvom katu. Te kuće su prvobitno nastale kao sojenice, a funkcionirale su po specifičnom režimu uporabe, tj. mogle su se "povući" po potrebi za 100 do 200 metara na velikim balvanima. Naravno, danas se ne živi na taj način. Međutim, u selima se i dalje sačuvao taj graditeljski stil koji sada traži određeno ulaganje i brigu. Briga o Lonjskom polju je krenula od zaštite prirodnih staništa, i to u prvom redu ptica, pa onda i drugih vrsta. Međutim usporedno s tim tipom zaštite, išla je i zaštita graditeljske baštine, tradicijske baštine i tradicijskog načina građenja. Premda je propisana, zaštitu je vrlo teško realizirati zbog niza razloga, u prvom redu zbog toga što ta naselja nisu muzeji, u njima se još uvijek živi. Stanovnici jednostavno ne mogu sami podnijeti teret obnove takvog načina građenja kakav se od njih očekuje, a drugi način im nije dopušten. Tako dolazi do sukoba, nezadovoljstava, i do očekivanja da onaj tko je propisao zaštitu, a tu je riječ o državi, na neki način mora pomoći da se to i ostvari.

Slika 1.

Tradicijska kuća u Lonjskom polju



Posebnu zanimljivost čine rode na krovovima kuća, koje ilustriraju specifičnost života na tom području – potpunu uklopljenost u prirodu, dakle skladnu simbiozu između društvenih zajednica i nekih bioloških zajednica. U zimsko vrijeme ostaju samo prazna gnijezda, rode su otišle, a i ljudi su se također povukli u svoje kuće. Posljedice toga ekološkog utjecaja koji se najviše iskazuju kroz močvaru, odražavaju se na izgled kuće: ponajprije na odabir određenog tipa materijala od kojeg se gradi – drvo, te oblikovne predloške, odabir ukrasa, ornamenata i na savez s drugim biološkim zajednicama, s rodama. Rode neće sagraditi gnijezdo baš na svakom tipu krova, na svakoj vrsti kuće, one osjećaju gdje je taj prirodni sklad održan. Što se tiče obnove baštine koju sam već spominjala, napravila sam fotografiju za primjer. Za ilustraciju sam uzela kuću direktora Parka prirode Lonjsko polje, gosp. Gugića, koji je došao iz inozemstva, vratio se i tu živi, i zaista je pokazao primjerom kako bi obnova trebala izgledati. Nažalost, to je ipak usamljen slučaj zbog različitih razloga, u prvom redu financijskih, ali i graditeljskih zbog kojih je vrlo teško i zahtjevno izvesti takav tip obnove.

Slika 2.
Obnovljena kuća u Lonjskom polju



Ilustrirat ću vam i nekoliko osnovnih rezultata istraživanja stavova lokalne javnosti o razvojnim mogućnostima naselja na Lonjskom polju. Pošli smo od pretpostavke da je lokalna javnost važan i nezaobilazan akter koji bi trebao odlučivati i o razvojnim mogućnostima, a njihove razvojne aspiracije svakako bi trebale odigrati važnu ulogu u planiranju razvitka ovoga kraja. Metoda istraživanja bila je anketni upitnik koji je primijenjen na 461 ispitaniku. Izvršena je teritorijalna stratifikacija po veličini naselja, dakle naselje s najvećim udjelom stanovnika imalo je proporcionalan udio u uzorku. Cilj je bio istražiti socijalni potencijal za održivi razvitak ovoga područja. Između ostalog, ispitanike smo pitali da navedu nekoliko najvažnijih simbola Lonjskog polja kao cjeline, kao jednoga jedinstvenog prostora. Pitanje je bilo otvorenog tipa, i zato držimo da su ti odgovori još dragocijeniji jer nisu ni na koji način bili sugerirani ispitanicima. Odgovore smo razvrstali u nekoliko skupina. U prvoj su skupini bili odgovori o povijesnim znamenitostima, a postoci predstavljaju postotak ispitanika od ukupnog broja onih koji su uopće spomenuli određeni simbol: 12,6% od svih ispitanika spomenulo je da je spomen-područje Jasenovac simbol Lonjskog polja u cjelini, potom tu je crkvena arhitektura, lokalne kapelice, rimska graditeljska baština i nalazišta, sastavnice hrvatske narodne tradicije, zbirke, nošnje, kuće, primjeri tradicijske arhitekture; sve ovo čini povijesnu baštinu toga kraja. U drugu skupinu simbola možemo svrstati prirodne znamenitosti koje se javljaju čak češće, što upućuje da je svijest

o prirodnom bogatstvu i vrijednostima kraja prilično izražena. U prvom je planu istaknut životinjski svijet, najviše ptice, ali i druge vrste, npr. zaštićeni posavski konj, turopoljska svinja i govedo, zatim močvarna staništa, pojedinačni lokaliteti na rijeci, potom voda općenito kao simbol područja, biljni svijet te Lonjsko polje u cjelini kao sinteza svih tih elemenata.

Treća kategorija bi bila graditeljska baština. Gotovo polovica ispitanika stare drvene kuće smatra simbolom Lonjskog polja u cjelini, znači svjesni su te tradicijske baštine i socijalno-kulturnog tradicijskog elementa kao simbola ovoga područja. Naselja postaju simboli, među njima se ističu naselje Krapje i naselje Čigoć. Ona su specifična, jer su i jedno i drugo naselje u režimu posebne zaštite: Krapje kao naselje u kojem je posebno zaštićena tradicijska arhitektura, u kojem je sačuvan čitav blok drvenih kuća, a Čigoć – kao posebno mjesto poznato po rodama, koje je zadobilo status "europskog sela roda". Što se tiče samih naselja, prva posebnost odnosi se na kulturno-povijesnu baštinu, graditeljsku baštinu; kulturnu baštinu oko spomen područja Jasenovac koju su spominjali uglavnom ispitanici iz Jasenovca. Druga posebnost se odnosi na prirodne resurse, čak se kao obilježje naselja pojavilo i nalazište nafte, što pokazuje osobit položaj naselja pod režimom zaštite, okruženih industrijskim gradovima: Siskom, Kutinom, Novskom. Slijede geografske osobitosti, vodotokovi, rijeke, životinjske vrste i sl. Kao posebne karakteristike naselja javile su se i dvije koje možemo nazvati socijalnim kapitalom naselja: ispitanici su odgovarali da je njihovo naselje specijalno jer je naprednije, vitalnije od ostalih naselja, ili pak da je specifično po aktivnostima mjesnih društava, bilo da je to vatrogasno društvo, neko kulturno društvo, sportsko društvo.

I na kraju, kao četvrti tip označitelja naselja, pojavila su se negativna obilježja naselja: odgovor "izrazito težak položaj naselja", ali i odgovor "ništa posebno" koji upućuje na jednu značenjsku prazninu, na prazno identitetsko mjesto naselja i na njegovo socijalno urušavanje. Što se tiče samih aktivnosti, lokacijsku razdiobu djelatnosti koje obavljaju stanovnici toga područja možemo podijeliti u tri razine: 1. lokalne aktivnosti koje oni obavljaju u svom mjestu stanovanja, a to su uglavnom vjerski obredi, posjeti rodbini i prijateljima te jedan dio svakodnevne kupovine; 2. nadlokalne aktivnosti, gdje se obavlja također jedan dio trgovine te radna djelatnost u slučajevima kada stanovnici rade u susjednom naselju; 3. izrazito ekscentrirane aktivnosti kao što su školovanje, upravne, financijske usluge, čak poštanske usluge, obrtničke, zdravstvene i ugostiteljske usluge. Djelatnosti aktivnih članova u naseljima na Lonjskom polju su u prvom redu poljoprivreda, zatim uslužne djelatnosti, a industrija je na drugom i trećem mjestu.

Prema odgovorima ispitanika glavne teškoće u naseljima u prvom su redu prometne teškoće, slabo su prometno povezani, a zbog poplava u kišnim i zimskim mjesecima u ovom močvarnom području može doći i do potpune izolacije pa se bez čamca ne može izaći iz naselja; potom slijedi slaba socijalna infrastruktura, znači nemogućnost bilo kakvoga socijalnog života, osim razgovora s članovima obitelji, rodbine i posjeta; slaba je i komunalna infrastruktura, a tu su i nezaposle-

nost, siromaštvo i demografsko propadanje. Inače, demografska analiza koja je napravljena u sklopu ovog istraživanja pokazala je da su sva naselja u kategoriji "duboke starosti" i pokazuju trend smanjenja broja stanovnika te procese iseljavanja. Ono što svakako valja naglasiti jest važnost socijalno-održivog razvitka prostora Lonjskog polja. Zašto? Zato što se u brizi za ovaj prostor u prvom redu krenulo od brige za prirodni okoliš, za različite biljne i životinjske zajednice i sl. Međutim, i raznovrsnost prirodnog svijeta ne bi bila moguća bez održivog razvitka naselja, bez socijalne komponente koja se očituje kroz način života, tradicijske djelatnosti i poljoprivredu. Prema tome, ono što treba reći, jest da je socijalni element održivosti i održivosti naselja također uvjet održivosti i nekih drugih zajednica koje žive u međusobnom savezu. Iskustvo je pokazalo da se u situacijama kada je naselje bilo napušteno ili, primjerice, gdje se odustalo od poljoprivrede, mijenjao i sastav vegetacije pa tu nisu dolazile ptice koje su inače ranije dolazile što je potaknulo niz promjena u životu ovoga kraja... Tako je Lonjsko polje jedan izvrstan primjer za studiju slučaja socijalne održivosti i prirodne održivosti. Na kraju, kao zaključak, možemo reći da se prostoru Lonjskog polja valja prići ne samo kao zaštićenom prirodnom naslijeđu, nego i kao osjetljivom socijalnom, gospodarskom i kulturnom sustavu.

Ovo ću izlaganje završiti optimističnom slikom: u naseljima Lonjskog polja osim roda događa se i socijalna živost. Koji su to društveni akteri s kojima treba računati za taj novi razvojni savez na području Lonjskog polja? To su u prvom redu lokalne seoske zajednice koje žive na tom prostoru. Kao drugi tip aktera identificirali smo zainteresirane udruge iz civilnog sektora, bilo da su to eko udruge, zelene akcije, bilo da je riječ o kulturnim udrugama koje njeguju tradiciju toga kraja, o nekim sportskim udrugama, i sl. Zatim tu su regionalna središta, regionalni gradski centri, odnosno gradovi koji se nalaze u okruženju Lonjskog polja, u prvom redu Sisak. Ovi gradovi također imaju interes za dobrobit Lonjskog polja i njegovih naselja. Pogotovo ako govorimo o novoj ulozi gradova u policentričnoj mreži, onda se i ovi gradovi na neki način mogu afirmirati kroz razvojne resurse i bogatstva naselja i života na Lonjskom polju. Četvrti je akter država: ona se javlja kroz ulogu specifičnog aktera, a to je javna ustanova *Park prirode Lonjsko polje*. Naime, država je onog trenutka kad je zaštitila to područje, postala jednim od glavnih aktera koji izravno upravljaju tim područjem: područjem upravlja javna ustanova koju imenuje Sabor i koja je pod njegovom ingerencijom. I peti, mogući akter, jesu međunarodne institucije. Lonjsko polje je inače član *Ramsarske konvencije* i umrežuje se s drugim sličnim područjima koja imaju slične razvojne probleme i potrebe.

I za kraj, da povežemo tu prvu razinu lokalne zajednice s globalnom razinom međunarodnih institucija, te da se podsjetimo na ono što smo često ovdje spominjali, na proces *glokalizacije*. Čini mi se da imam za to baš dobru ilustraciju, a to je slika *Dan sela Čigoć – europskog sela roda*. To je jedno malo selo s hrvatske periferije, koje je u globalnom svijetu zadobilo ulogu prvoga europskog sela roda, pa tako, i za ovu našu raspravu, možemo na jednom slučaju ilustrirati kako zapravo glokalizacija izgleda u praksi, te što ona može značiti u razvojnom smislu.

Slika 3.
Primjer glokalizacije u Lonjskom polju



II. dio – diskusija

Miodrag Vujošević

Ja bih najpre komentarisao ovo što je kolega Hodžić rekao jutros, govoreći o diskusiji kolegice Ksenije Petovar i kolege Sretena Vujovića. Zbilja, u Srbiji (ne znam da li je tako bilo i u Hrvatskoj i u Sloveniji) jedna od najvažnijih stvari koje su negativno uticale na odvijanje prostornih procesa bilo je jedno evidentno anti-razvojno i antiplansko stanovište elita, u podužem periodu i tako reći sve do pre nekoliko godina. Pre toga, svako ko bi ukazivao na neophodnost neke društvene mobilizacije, ili kakvog socijetalnog konstruktivizma u bilo kojem obliku, osim kroz tržišnu interakciju – bio je naprosto ismejavan. Posebno su već ranije etablirani ekonomisti planiranje razumevali i dovodili u vezu s modelom koji je njima jedino bio poznat, naime, s planiranjem iz socijalističkih “herojskih” vremena i tada uobičajene prakse u ekonomskim institutima. Slično je bilo i s novijim evropskim kategorijama, kao što je paradigma “održivi razvoj” – dok su se i tome gro-

hotom smejali donedavno (ekonomski rast je imperativ, a ne nekakvi nimbusi poput održivosti, zar to nije svima jasno!); sada je to već postala svojevrsna politička i profesionalna mantra, pa i među ekonomistima, dočim još uvek ne znamo šta većina ekonomista pod tim podrazumeva.

Naročito i posebno su predmet podsmeha, pa i prezira, bili oni koji bi ukazivali na neophodnost najšire participacije aktera u pripremanju i donošenju važnih odluka, pa i onih u oblasti planiranja/politike razvoja. Ništa nije pomagalo to što su upućeni govorili da je participacija ponovo imperativ trenutka u Evropskoj uniji, već bi vam odmah spočitali da je participacija isto što i samoupravljanje, tj. "endemski relikv samoupravnog socijalizma", pa da se stoga nema šta više govoriti o njoj, bilo o radnoj participaciji, ili o teritorijalnoj, u uslovima deregulacije, privatizacije, marketizacije itd. Na svoj način u čitavoj ovoj priči ima i nečega apsurdnog. Naime, dok naše elite postojano odbijaju da se uspostavi stvarni diskurs o participaciji (sve nastojeći da to prikažu kao odocneli sentiment malog broja pojedinaca "koji ne razumeju nove trendove i imperative"), ona je od kraja devedesetih godina "na velika vrata" ušla u plansko i drugo odlučivanje u mnogim zemljama Evropske unije, pa i SAD. Međutim, to nije uvedeno naprečac, već uz neophodno promišljanje i pripreme. Primera radi, ja često navodim slučaj Norveške, gde su zakonski propisani i formalizovani postupci planske participacije u pripremanju, donošenju i ostvarivanju planova integralnog razvoja uvedeni "tek" sredinom 1980-ih, dakle u vreme kada su sistem i praksa samoupravnog planiranja u većini republika bivše SFRJ već bili doživeli kolaps, pa tako i čitav sistem teritorijalne samouprave. Ali, u Norveškoj to nije učinjeno ishitreno, već nakon višegodišnjih priprema, tokom kojih su uvedeni svi neophodni institucionalni, organizacioni i drugi aranžmani koji omogućavaju da participacija bude stvarna i uspešna. Naročito je mnogo rađeno na poboljšanju ekspertske i "laičke" saznanje građe koja omogućava najširem građanstvu da kompetentno učestvuje u pripremanju i donošenju planskih odluka, koje će ujedno biti i demokratski zasnovane i kvalitetne i implementabilne, tj. koje se mogu efektivno sprovesti. U tome su od naročite koristi razni ekspertske sistemi podrške najširem krugu aktera-učesnika, koji pomažu da proces odlučivanja ne bude "zagušen" nepotrebnim akcijama i nedovoljno informisanim uvidima, naročito prilikom izrade i evaluacije varijantnih opcija ("alternativnih scenarija").

Da li se iz ovog primera mogu izvesti neke implikacije za sistem planiranja u Srbiji i koje su to implikacije? Nema sumnje da mogu, najpre sa stanovišta dveju opštih karakteristika srbijanskog društva. Prvo, elite, po svemu sudeći, uopšte još nisu spremne za šire uvođenje participacije u odlučivanje; na stranu to što, moguće, to i ne odgovara mnogim "reformatorima", koji su pretežno naklonjeni autoritarnim modelima odlučivanja. Drugo, planska profesija ne obezbeđuje dovoljno ekspertske podrške širem i kompetentnijem učešću građanstva u planiranju, što je velik hendikep, koji je dodatno potenciran okolnošću da je jedna trećina (a pojedini uvidi kazuju da su to i do dve trećine) punoletnog stanovništva funkcionalno nepismeno. O kakvoj participaciji možete pričati u toj situaciji, i šta je sve potrebno prethodno obezbediti da bi participacija bila, kako već rekoh, demokratski legitimisana i uz to efikasna i efektivna?

Da još zaoštrim ovu tezu: zašto bi naši novi liberali uopšte tražili – i pristali na – više participacije? Ako je njihova namera da dominantni tranzicijski model ostane oktroisan, bez najšireg društvenog legitimisanja i bez učešća i pristanka većine aktera, oni će u tome imati uzore i u sasvim drugim ideološkim i političkim grupama i učenjima. Primera radi, nije zgorega prisetiti se da su svojevremeno Lenjin i drugovi imali isti problem (1905. godine), pa su nakon samo jednog sastanka na kojem su bili dobili neubedljivu većinu za svoje predloge (naime, protiv Martova i njegovih), ove druge trajno obeležili kao *menjševike*, a docnije i sve druge političke oponente (na primer, socijal-revolucionare, “esere” i dr.), dok su se oni ustoličili kao *boljševici*.

Takođe je uputno prisetiti se kako je u Čileu srušen Aljende, dakle jedan demokratski izabrani, socijalistički predsednik koji, uz to, nije hteo koristiti vojnu i drugu silu da se brani i odbrani, iako ju je imao na raspolaganju. U teorijskoj i političkoj racionalizaciji ovog poduhvata (“vraćanja Čilea u slobodu, demokratiju i ekonomiju nespontanog tržišta”) prednjačili su ovoga puta upravo pojedini liberalni bardovi, vodeći ekonomisti – dobitnici Nobelove nagrade. Prisetimo se, neposredno nakon izvršenog državnog udara 1973. godine, Džeјms Bјukenen (James Buchanan) je održao govor u sedištu Admiraliteta u mestu Vinja del Mar, kada su u Čile navrat-nanos doleteli i Milton Fridman (Milton Friedman), Gordon Talok (Gordon Tullock) i Fridrih fon Hajek (Friedrich A. von Hayek), koji su svi odmah zatim bili ekonomski savetnici Pinočeove vojne hunte, naime već u vreme kada je bio započeo masovni teror prema pristalicama svrgnutog predsednika i opozicije. (Docnije ovih se epizoda oni nisu voleli da prisećaju, kao što i naši neoliberali postojano prećutkuju svoje neslavno učešće u konsolidaciji Pinočeovog režima. Uz to, kao da naši neoliberali takođe vole da previde one delove iz Hajekovih knjiga u kojima se govori u prilog državne intervencije kroz urbanističko planiranje – što je, nema sumnje, veoma pomoglo da se nakon Drugog svetskog rata legitimise planiranje kao neophodno za zaštitu i ostvarivanje javnog interesa te da nastane njegov procvat, dok na sva usta hvale značaj i prednosti *katalakside*, a sve se čini i da su prećuli nedavno Miltonovo “priznanje” da se njegova monetaristička teorija pokazala pogrešnom. Takođe su prevideli i novije Bјukenenove komentare o pogrešnim tezama i preterivanjima u sopstvenom delu.).

Još ću nešto reći u vezi s ovim što je Ksenija Petovar govorila o problemu odnosa između individualnih (privatnih) i kolektivnih (javnih) interesa. Ovde postoji jedan problem koji je i teorijske i praktičke prirode. Naime, nakon socijalističkog perioda tokom kojega, u uslovima ideološkog i političkog monopola, na interpretaciju šta se ima smatrati legitimnim interesom, bilo javnim ili privatnim, a šta to nije, ogroman broj parcijalnih interesa ostao je naprosto latentan, jer nije imao prilike da se javno manifestuje. Sa slomom socijalizma i sastavnom krizom velikog broja do tada neupitnih javnih interesa, na površinu i u javnost su nahrupili mnogi “novi” individualni/privatni interesi, od kojih se najmoćniji sada nadmeću za suprematiju i, moguće, za nove (“postsocijalističke/ranokapitalističke”) javne interese. U takvoj situaciji zbilja je otvoreno pitanje: šta se ima smatrati legitimnim individualnim interesom, kako se individualni interesi međusobno balansiraju i

šta je zapravo javni interes? Pitanje nije fiktivno, jer upravo novija iskustvena evidencija ukazuje na to da je velik broj novih individualnih interesa potencijalno destruktivan po razna javna dobra, naročito u situaciji kada se još uvek ne raspolaze institucionalnim, organizacionim i drugim aranžmanima i instrumentima za njihovo plansko artikulisanje i balansiranje, naime, u uslovima efektivnog kolapsa planiranja, nerazvijenog i "divljeg" tržišta i "divlje" i nekontrolisane privatizacije. Evidentno je da su stari instrumenti *passée*, a nove, koji bi u svemu bili kompatibilni s glavnim tranzicijskim faktorima (naime, s deregulacijom/liberalizacijom, privatizacijom, marketizacijom itd.) i pomoću kojih bismo se mogli nositi s mnoštvom nasleđenih i novih društvenih problema u ovoj oblasti, naprosto još uvek nemamo na raspolaganju.

Možda je jedna od najboljih ilustracija za prikaz teškoća u uspostavljanju kvalifikovanog javnog diskursa o navedenom pitanju u Srbiji, u kojem bi bio minimizovan uticaj već pomenute "sistematske i organizovane prisile, manipulacije i pristrasnosti", upravo pripremanje i donošenje *Zakona o planiranju i izgradnji* iz 2003. godine. *Zakon* je izglasan u republičkom parlamentu nakon jedne orkestrirane javne rasprave, u kojoj je barem 90% najkompetentnijih stručnjaka argumentovalo da je on pred-moderan, ne-evropejski, čak i "bezvezan", ali sve to nije pomoglo. Nasuprot tome, kritičari su ubeđivani da je *Zakon* zapravo perfektan, da ministra i Vladu podržava i Centar za liberalno-demokratske studije, a tako i Svetska banka, Međunarodni monetarni fond, Evropska agencija za rekonstrukciju i razvoj te mnoštvo drugih važnih domaćih i međunarodnih aktera. Među raznim odredbama *Zakona* jedna je naročito znakovita, a to je ona o legalizaciji bespravno izgrađenih objekata. Dosad je ta odredba ostvarena u veoma malom opsegu (tj. legalizovano je svega nekoliko procenata bespravnih objekata) – uostalom, kao što su to kritičari i bili predviđali – ali su zato, sudeći po mnogim parcijalnim uvidima (jer sistematskih i zaokruženih još uvek nema) svi stari/novi tajkuni uspeli legalizovati ono što su "divlje" gradili tokom devedesetih godina i nakon toga, uz nekoliko izuzetaka koji se u svemu tome nisu najbolje snašli, ili se nisu najbolje umeli dogovoriti s prostorno-urbanističkim vlastima na raznim upravljačkim nivoima; svi drugi su uredno podneli prijave, platili ono što je trebalo platiti, pa sada raspolazu legalizovanim imovinom – o čijem poreklu ih se zapravo ne sme više ni pitati (valjda kao što to je uvek bivalo u istoriji kada je o ovakvom načinu "sticanja" reč). *Nota bene*, ti su objekti u svemu najveći. (Inače, raznih nevolja ima toliko u sprovođenju *Zakona*, ne samo glede legalizacije bespravno izgrađenih objekata, da se, kako je neko slikovito to opisao, "Srbiji kosa diže na glavi" od celog tog poduhvata, najpre zbog toga što nijedna od ključnih pretpostavki za njegovo donošenje i implementaciju nije bila prethodno obezbeđena.).

Ko, međutim, čini grupu glavnih srbijanskih "barona postsocijalističke tranzicije"? Među njima je velik broj onih koji su svoj inicijalni kapital ("prljavi i krvavi novac devedesetih", kako se to kaže u Beogradu) stvorili u toj "strašnoj" deceniji, dakle pod režimom Miloševića i u uslovima nekoliko ratova, međunarodne izolacije i sankcija prema SR Jugoslaviji. Povrh novca koji je potrošen na rat, iz zemlje je izneta, tj. opljačkana, ogromna količina drugog novca (procene ekonomista variraju

ju od 8 preko 12 pa sve do 20 milijardi US dolara), od čega se nakon 2000. godine deo polako vraća u zemlju – što je evidentno, iako, opet pouzdanih, javnih, transparentnih i sistematskih podataka o tome nema, te se “pere” u raznim ekonomskim poduhvatima kao što su privatizacija, građevinsko preduzetništvo, bankarstvo, finansiranje uvoza itd. Ova skupina je već veoma moćna i u sve bolje orkestriranim akcijama, s akterima čiji se biznis u svemu može smatrati legalnim, vrši velik pritisak na političke instance i državne organe da etablira svoj postojeći položaj i zaštiti svoje buduće interese, što joj, naravno, lako polazi od ruke u uslovima izrazite asimetrije moći među akterima, nerazvijene javnosti i kontrolisanog javnog polja. Koliko su, međutim, imućni u Srbiji stvarno bogati i na koji način to utiče na prospekte razvoja Srbije? Evo jednog poređenja, na osnovu kojeg može svako sam da sudi. Dok imovina Bila Gejtsa ne premašuje jedan promil godišnjeg američkog BDP-a, u Srbiji nekoliko tuceta miškovića, karića i drugova raspolaže ogromnim delom srbijanskog BDP-a i imovine (sve češće i u oblasti poljoprivrede, sa zemljišnim posedima od više hiljada ha, po čemu više idemo k nekakvom sistemu latifundija nego u moderni kapitalizam). Kartel kontroliše i uvoz, trgovinu na veliko i trgovinu na malo, u čemu ima izdašnu pomoć banaka koje se zadužuju u inostranstvu i tim novcem zapravo finansiraju potrošnju trajnih (uvoznih) dobara i pomažu nevoljnicima da premoste tekuće novčane probleme – još jedan hit u Srbiji glasi “laki keš”! Kamate na bankarske zajmove za produktivno investiranje su prohibitivno visoke, pa se domaća štednja, inače izvor svakog solidnog i trajnog finansiranja investicija, jedva i koristi za te svrhe. Po osnovu obadva faktora, tj. zaduživanja banaka izvan zemlje i ogromnog uvoza (uz nedovoljan izvoz), enormno raste spoljna zaduženost zemlje, u čemu nemalu ulogu igra i precenjena vrednost dinara, koju kontrolišu monetarne vlasti. (Samo usput da pomenem, trgovinske marže i bankarske kamate su u Srbiji najveće u regionalnom okruženju, i među najvećima su u Evropi.)

Imamo, dakle, scenu gde je većina javnih “narativa” fingirana, bilo da su oni liberalno-demokratski, egalitaristički, ili koji drugi. Domiraju razni oblici kartelnog i oligopolskog (i oligopsonskog) povezivanja, što sve utiče na potenciranje postojećih i stvaranje novih prostornih neravnoteža. Novi prostorni obrasci, u visokom stepenu generisani baš delatnošću oligarha, već jesu onaj faktor koji će na dugi rok određivati budući razvoj Srbije, bilo da se posmatraju odnosi među regijama (kao i među opštinama), ili oni unutar pojedinačnih gradskih naselja (naime, između gradskog centra i periferije). Oni čine okvir u kojem pojedinačni akteri već razvijaju i u kojem će razvijati svoje individualne strategije. Ovde još treba naglasiti da su naši uvidi u interakciju/korelaciju prostornih obrazaca, socijalnih obrazaca i ekonomske dinamike još uvek skromni, pa tako i nedovoljni. Saznajna građa koja je neophodna za jednu produbljeniju evaluaciju postojećeg stanja i budućih izgleda, pa moguće i za neku novu politiku prostornog razvoja, još uvek nam nije na raspolaganju.

Još bih kratko hteo komentarisati problem *glokalizacije*. Ja razumem malopre iskazanu tezu da ovaj proces može biti produktivan i vidim poneku mogućnu korist od ovog procesa za lokalne aktere. Ali takođe skrećem pažnju i na njene loše

strane, u skladu s jednim novijim tumačenjem, koje se odnosi upravo na komparativne prednosti i konkurentnost pojedinih prostornih entiteta, prostorne strukture i na plansko usmeravanje u ovoj oblasti. Nedavno je u Beogradu bila jedna mlada i pametna žena s Univerziteta Yale, Keller Easterling, koja je održala veoma zanimljivo predavanje o ovom fenomenu. Rekla je da, nema sumnje, pojedini *locales* uspevaju da u "igri globalnoga i lokalnoga" iskoriste nešto od svojega tzv. "teritorijalnog kapitala", ali da većina to ne uspeva, baš zbog toga što krupni kapital kroz TNK, uz podršku vojno-politički najmoćnijih aktera, ima svu moć da instrumentalizuje najrazličitije motive i resurse u svoju korist i za sopstvene svrhe. U tome upravo globalno tržište i njegovi akteri funkcionišu kao glavni "podmazivači" u marketizaciji prostornih elemenata, ali i obratno ("spatial products as lubricating agents of market").

Ljubinko Pušić

Čini mi se da je temu o akterima urbanih promena, u kontekstu umreženog društva kojim se danas bavimo, jedino sociologija "prihvatila" kao svoju. Ostale društvene nauke (politikologija, ekonomija, pravo) u stvari se ne bave preciznim prepoznavanjem aktera u recentnim društvenim procesima, pogotovo kada je reč o globalizaciji, modernizaciji, raznim vrstama društvenih mreža i slično. Njih više interesuju pojedinci nego društvene grupe, te se otud ne vidi celina uzroka i posledica društvenih promena. To može da znači da je sociologija, po ko zna koji put, preuzela da se bavi onim što je drugima nelagodno ili neizvesno; to joj je valjda usud u društvima poput našega.

Ali, kako u društvenom ambijentu koji je tako ruševan, biti sistematičan i sociološki? Činjenica je da u Srbiji (ne znam kako je u Sloveniji i Hrvatskoj) ne postoji ništa što bi se moglo zvati društvenim bilansom minulog perioda. Već i to je dovoljno da stvori situaciju u kojoj su društvene nauke u svojevrsnom vakuumu, jer ne mogu da pronađu oslonac u realnosti. Prirodno je da je za takav društveni bilans prevashodno zainteresovana država, da ona inicira takav projekat, te da se naučni aparat uključuje u proces bilansiranja, kao nešto bez čega realan društveni presek nije moguće sačiniti. Tek tada bi poslenici u društvenim naukama, među njima na prvom mestu sociolozi, imali istinsku mogućnost da daju svoje validne ocene o stanju društva. Međutim, država kod nas nije zainteresovana za takvu vrstu društvene anamneze; verovatno znajući da bi se tom prilikom pokazalo kako je ona istovremeno i uzrok i posledica stanja društvenog kolapsa!

Međutim, čini mi se da još uvek postoji mogućnost da se gradi sociološki mozaik u kome bi se, u novom svetlu, jasno prepoznala vrsta i karakter aktera u urbanim/društvenim promenama. Reč je o jednoj novo-staroj temi koja u ovom vremenu nije dovoljno aktuelizovana niti problematizovana, a odnosi se na *socijalni kapital*. Očevidno je da je u ovim tranzicijskim vremenima socijalni kapital

doživeo strukturalne i kvalitativne transformacije. Tada bi se videlo kakav je strukturalni odnos između socijalnog kapitala koji se "proizvodi" u elitnim kategorijama društva i onog koji bi trebao da bude rezultat društvenih odnosa i veza u donjim delovima socijalne piramide. Čini se da bi se tada videlo kako ovaj drugi, u stvari, gotovo i ne postoji. Međutim, to je kod nas, u kontekstu društva u tranziciji, još uvek nedovoljno ispitano socijalno polje. Sve se to možda najjasnije vidi u urbanim sredinama. Uzmimo za primer odnos aktera urbanih promena prema izgradnji naših gradova. Ono oko čega bismo se lako složili je činjenica da je danas u Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji na delu takozvani *investitorski urbanizam*. Budući da ga isključivo pokreće kapital odnosno profit, ne može se očekivati da je sentimentalna prema bilo kojoj vrsti zatečenih urbanih vrednosti. On proizvodi svoje sisteme vrednosti koje u društvu i prostoru čitamo kao "novokomponovane", sa svim svojim negativnim konotacijama.

Evo jednog primera kako taj investitorski urbanizam izgleda kada se otme svim građanskim, demokratskim i pravnim regulama. Poznato je kako je jedan od kriterijuma globalnosti i svetskosti u urbanom kontekstu, veličina investicija u određenoj sredini. Podatke o koncentraciji kapitala u gradskim sredinama, posmatrano kroz koncentraciju prestižnih institucija, posebno u gradskim jezgrima, nalazimo na mnogim mestima. O toj temi dosta je pisano u sociološkoj i literaturi koja prati temate iz urbanog razvoja. Uglavnom su poznati slučajevi poređenja na ovoj osnovi velikih gradova poput Londona, Njujorka, Frankfurta i Tokija, na primer. Međutim, slika učešća liberalnog kapitala u građenju ovakvih pokazatelja globalnosti i svetskosti u zemljama u tranziciji može da deluje karikaturalno. U nekoliko poslednjih tekstova koje sam objavio, bavio sam se novim akterima na srpskoj kriminalizovanoj sceni, posebno onima koji su ispisali novije stranice urbanističke i građevinske mafijaške svakodnevice. (Uzgred, interesantno je da je izraz "urbanistička mafija" skovan ne u akademskim već u političkim krugovima, i to od strane onih koji su, kasnije se ispostavilo, zdušno participirali u poslovima kriminalnog gradogradnje.) Za ilustraciju kriminalizovanog ambijenta u kome se grade naši gradovi može da posluži jedan gotovo bizaran primer, baziran na izveštajima State Departmenta. Dok u srpskim medijima traje neka vrsta takmičenja između gradonačelnika velikih gradova poput Novog Sada i Beograda, na primer, o tome gde je veći zamah gradogradnje i gde su veće investicije u njegovu izgradnju, putem State Departmenta dobijamo podatke o tome koliko je nelegalnog novca s tržišta narkotika "oprano" kroz stambenu i izgradnju poslovnih objekata u srpskim gradovima.

Već dve godine uzastopce, prema dostupnim podacima State Departmenta koji se bavi tokovima novca u jugoistočnoj Evropi i Balkanu, objavljuje se i izveštaj o putevima droge. Iznosi se da mesečno kroz Srbiju prođe između 3 i 5 tona heroína, a da oko 15% ukupne vrednosti odlazi na logistiku i/ili se "pere" kroz nekretnine u velikim gradovima Srbije. Ako je cena heroína na ulici između 45-50 evra za jedan gram, onda je lako izračunati koliko je to novca. Prema tome, ono što doživljavamo kao ekspanziju liberalnog kapitalizma i investicija u gradovima, kao jedan pokazatelj pravca u kome se kreće globalizovani svet, u nekim drugim sre-

dinamika može se doživeti na sasvim druge načine. Na primer, kada u Novom Sadu vidite da je građevinska operativa zaposlena 24 sata dnevno a da u mnogim od izgrađenih stanova nikada neće stanovati oni koji su u njih uložili novac, da mnogi novoizgrađeni lokali i poslovni prostori ne mogu da nađu svoje rentijere, da je na Zlatiboru u poslednjih nekoliko godina izgrađeno čak 80.000 m² prostora (više nego u bilo kom turističko-banjskom centru u Evropi), tada ima smisla postavljati pitanja o tome ko su novi akteri promena kod nas. Jasno je da je u takvom društvenom ambijentu moralo doći do konverzije, odnosno strukturalnih promena i samim značenjima socijalnog kapitala. O tome šta se tu zapravo dogodilo, da li je reč o iscrpljenoj paradigmi, ili je to jedna interesantna stvar koja može da nam pomogne da bolje razumemo šta se u urbanim globalizacijskim procesima dešava, sve to vidim kao otvoren prostor za sociološka promišljanja, jednako u Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji.

Sreten Vujović

Mnoge smo teme načeli, a sada nešto konkretnije o globalizaciji. Mi sociolozi skloni smo da više govorimo o tamnim stranama života (problemi, sukobi, nejednakosti...), jer su te tamne strane često, barem u Srbiji, prevlađujuće. Pored ostalog, postavlja se pitanje koji su to prepoznatljivi znaci procesa globalizacije. Naravno, prepoznatljivi su elementi onoga što se zove informatičko društvo i informatička tehnologija kao jedan od bitnih sastavnica u globalizaciji uopšte. Ali, Beograd je na neki način dotaknula globalizacija, prvo, preko nekih manje važnih stvari: najpre, preko *mekdonaldizacije*, a potom, preko *bilbordizacije* (sada imamo, umesto drvoreda, *bilborde*). S druge strane, kao znaci globalizacije prepoznaje se širenje internacionalnih lanaca hotela, što je počelo s *Intercontinentalom*, pa *Hajatom*, a sad su zainteresovani i predstavnici drugih hotelskih firmi, zatim širenje mreža stranih i domaćih supermarketa – slovenačkog *Mercatora* i drugih. Pored toga, o kojim je drugim još značajnijim urbanim promenama u postsocijalističkom periodu reč? Nabrojimo ih: 1. komercijalizacija starog dela grada – centra, posredstvom delatnosti krupnih i sitnih privatnih preduzetnika; 2. povećana rezidencijalna mobilnost zahvaljujući privatizaciji stanova; 3. rezidencijalna i komercijalna suburbanizacija (video sam i u Zagrebu, pored autoputa i drugde, da su podignuti poslovni objekti, skladišta, autosaloni i dr.); 4. povećana socijalna segregacija u gradskom prostoru. Ono za što su se sociolozi uvek interesovali jeste kako se društvena nejednakost, koja je u tranzicionom periodu povećana, projektuje u prostoru. Pomenuto je da u Zagrebu postoje neka nova stambena naselja, neki stambeni blokovi koji su kao elitistički segregirani. Sličnih pojava ima i na Novom Beogradu i drugim delovima Beograda.

Kad je reč o učešću stranih investicija, ja sam nedavno obišao beogradsku Direkciju za građevinsko zemljište i tamo sam dobio informaciju da je učešće stranih investicija kad je reč o nekretninama u Beogradu, 30%. Među investitorima, to

jest među stranim državljanima, na prvom mestu su Austrijanci, pa Izraelci, Grci, Nemci itd. Ali prednjače domaći investitori. Među domaćima je već pomenut i vlasnik "Delta holdinga" Mišković, koji ima najviše nekretnina, najviše investicija. Nije mu bio dovoljan gradski prostor nego se usmerio i na Vojvodinu i kupio je prilično zadružne zemljišne svojine i neke propale poljoprivredno-industrijske kombinat. Procenjuje se da ima oko 25 hiljada hektara poljoprivrednog zemljišta u svojini, te da je on jedan od najvećih zemljoposjednika u Evropi. To je jedna nova pojava. Bilo bi zanimljivo čuti da li nešto slično postoji u Hrvatskoj.

Skrenuću pažnju na još jedan problem. Svedoci smo utrivanja između gradova kako na nacionalnoj tako i na internacionalnoj sceni. To je važno uočiti i pronaći određene indikatore koji pokazuju koje mesto zauzimaju pojedini gradovi u nacionalnoj i internacionalnoj hijerarhiji gradova – balkanskih, evropskih, pa i svet-skih. Kad je reč o Beogradu, on je bio više kozmopolis 60-ih ili 70-ih nego što je danas. Bio je na neki način kulturna prestolnica Balkana, zahvaljujući FESTU, BITEFU, BEMUSU i sličnim manifestacijama. On je, naravno, tu poziciju izgubio i teško da je ubrzo može dostići, jer smo kaskali i išli unatrag, dok su drugi napredovali. To je jedna stvar. Druga gde se vidi ta međugradska utakmica jeste, primera radi, jagma oko toga koji će grad dobiti naziv kulturne prestolnice Evrope. Ako neki grad dobije taj status, onda je to velika garancija da će se u taj grad mnoge investicije suseći i da će on prosperisati. Nedavno su u Beogradu bili studenti arhitekture iz Beča, interesovali su se za Novi Beograd i za njegovu obnovu i rekonstrukciju, jer on je najzanimljiviji za domaće, a naročito za strane investitore. Ne znam kakav je slučaj s Novim Zagrebom u tom pogledu? Novi Beograd je najinteresantniji za strane i domaće investitore jer u njemu ima najmanje imovinsko-pravnih problema, ima najbolju saobraćajnu infrastrukturu, opremljenost i sad se u njemu podižu tzv. "pametne" zgrade koje su savremeno opremljene: internetom i svim drugim modernim tehnološkim dostignućima. Bečkim studentima je tada, između ostalog, rečeno da se u Beogradu nalazi jedan od najvećih pravoslavnih hramova na svetu (Hram Sv. Save na Vračaru), da imamo najveću sportsku halu na Balkanu (Hala "Limes" na Novom Beogradu) itd. Ove su građevine istaknute kao naše velike prednosti, dostignuća, što takođe spada u tu međugrad-sku utakmicu o kojoj govorim.

Pomenuću još jednu temu kad je reč o akterima urbanih promena, dosta je važna, vezana je za ulogu pojedinca u liku gradonačelnika. S tim u vezi, pominju se čuveni gradonačelnici New Yorka, Barcelone itd. Zašto su gradonačelnici postali značajni pojedinačni akteri? Ne samo zato što je, u nekim slučajevima, reč o izuzetnim i harizmatičnim osobama nego i zbog toga što su njihove ingerencije na osnovu zakona postale veće. Oni se, kad je reč o Beogradu i mnogim drugim našim i stranim gradovima, biraju na izborima neposrednim glasanjem, a kada obnašaju vlast, odlučuju o budžetu, raspolazu budžetom i drugim ključnim stvarima. Ranije je to u našim uslovima bila uglavnom ceremonijalna funkcija, a sada je ključna, o čemu svedoči i jagma političkih stranaka da njihovi kandidati zaposednu gradonačelnička mesta, osobito u glavnim gradovima, što svakako nema samo simboličnu ulogu. Zato bi u sociološkoj analizi i tome trebalo pokloniti više

pažnje i pokazati šta i kako gradonačelnici rade, i to prvenstveno prateći tokove novca.

Kolega Pušić je skrenuo pažnju na izvore podataka o cenama poslovnog prostora i ostalih stvari. Primerice, tokom 1990-ih godina u Beogradu je delovala jedna strana banka, a sada je teško prebrojiti koliko ih ima, a njihovi predstavnici tvrde da imaju neki poslovni interes. Ima ih puno i nešto rade, i to je nezanemarljiv znak globalizacije. Pored umnožavanja stranih bankarskih i finansijskih institucija, o čemu se mogu dobiti podaci i preko interneta, u Beogradu postoji, a verovatno i u Zagrebu, Savet stranih investitora kao jedno koordinaciono i informativno telo koje s vremena na vreme izdaje tzv. "belu knjigu" u kojoj se iznose ocene ekonomskog i privrednog ambijenta, i bez ikakvog snebivanja kritikuje se postojeća praksa i predlaže regulativa i praksa koja bi im odgovarala. Naravno, njima bi odgovaralo potpuno otvoreno tržište, kupnja građevinskog zemljišta, pritom ne samo da imaju svoj objekat, nego i građevinsko zemljište. Nekad ih naše vlasti prihvataju ozbiljno a nekad ne, ali oni postoje i korisni su za naše analize. Na osnovu njihove aktivnosti može se videti kako procenjuju razvojne sposobnosti Beograda, lokalne vlasti, centralne vlasti, u šta bi i kako hteli da investiraju. Ne znam da li ovome postoji neki pandan u Zagrebu, a ako postoji onda to može biti nezanimarljiv izvor socioloških informacija.

Skrenuću pažnju i na veoma raširenu bespravnu gradnju. Pre dve-tri godine u Srbiji je došlo do promene i bespravna se izgradnja tretira kao krivično delo zbog koga počinilac može provesti nekoliko godina u zatvoru. Do tada je ta pojava bila u nadležnosti sudije za prekršaje. Međutim, bespravna gradnja je i dalje masovna pojava, a niko nije osuđen za takvu praksu, iako se izdaju brojna rešenja o obustavi izgradnje i o rušenju, ali niko ne snosi ozbiljnu odgovornost, to jest sankcije se ne primenjuju. To znači da i u ovom domenu ne deluje pravna država. Osnovni uzrok ovoj pojavi jesu korumpiranost i nepotizam koji postoji u dugom lancu aktera koji o njoj donose odluke. I na kraju, slažem se da je moguće izdvojiti petu grupu aktera kao uzurpatora, zastupnika nelegitimnih interesa, kao kriminalizovanu grupu, ali moj je utisak, i ne samo utisak već i ubeđenje, da među svim ovim tipovima aktera, tj. među političarima, privrednicima, stručnjacima za prostor i građanima postoje pojedinci i grupe koje se kriminalizovano (korumpativno) ponašaju. Međutim, ako je reč o samo jednoj izdvojenoj i posebno umreženoj grupi, onda je to ono što se zove urbanistička mafija; sad je u modi sintagma "zločinačko udruženje". Da li ovakvo udruženje zaista postoji na nacionalnom nivou, ili velegradskom nivou to će pre saznati nekorumpirani policijski organi nego sociolozi-istraživači.

U knjizi koleginice Petovar *Naši gradovi između države i građanina* ima dobrih analiza i brojnih ilustrativnih podataka; u njoj se vrlo dokumentovano saopštava kakvi sve oblici bespravne gradnje postoje i dokle seže uzurpacija gradskog građevinskog zemljišta. Ne znam da li ste obavešteni o tome kakvih primera ilegalne ili polulegalne gradnje ima usred Beograda (neko ima urbanističku i građevinsku dozvolu za prizemlje i tri sprata, a on podigne i četvrti sprat i potkrovn-

lje, i nikom ništa!) Dokle sežu drskost i mašta bespravnih graditelja pokazaću na dva primera. Prvi, donedavno je u strogom centru Beograda, pored Brankovog mosta, postojala šestospratna zgrada s ravnim krovom. Jednog dana su tu nikle dve manje kuće s krovovima, na dve vode. Pitali su navodnog vlasnika zašto je baš tako gradio kao da je ispred sebe imao ledinu. Odgovor je glasio da nije imao izbora jer ima dva sina, pa jednom jedna a drugom druga kuća. I šta je urađeno? Ništa nije srušeno nego je posle nekoliko godina zakamuflirano da se sa ulice i mosta ne vidi o kakvim je kućama reč. Drugi se primer odnosi na bespravnog graditelja koji je ozbiljno narušio regulacionu liniju i svojim višespratnim stambenim objektom zauzeo pola trotoara. Međutim, tu se isprečila visoka ulična svetiljka koju je on nekako progurao kroz dva balkona svoje kuće i rešio problem. U ovom slučaju epilog mi nije poznat.

Dušica Seferagić

Htjela sam reći da sve što opisujemo i analiziramo zvuči strašno, kao da je to naš izum. Ali nije tako. Sjećanja su pradávná i odnose se na prastare zemlje na globusu koje traju otkada i kenozoik (pojava čovjeka na zemlji). Da ne idemo u srednji vijek, sjetimo se samo pojave Eiffelova tornja u Parizu, Hausmannovih buleva, arapskih grobova na najstarijem pariškom groblju, kupovine dijelova Londona za privatne potrebe. Isto tako možemo dodati sjajne ideje Atenske povelje i gospodina Le Corbusiera, zahvaljujući kojima su nastala nova stambena naselja najnehumanijeg tipa, posebno u siromašnim komunističkim i socijalističkim zemljama, koja će ostati, bojim se, zauvijek jer nikada neće biti dovoljno novca da se ona sruše i izgrade bolja. Dapače, po našim istraživanjima, dio stanovnika ih voli i smatra dobrima! Stoga ti procesi (analitičarima uvijek negativni) traju, tj. mijenjaju se. Mi kao "površni" analitičari društva i prostora, uvijek nezadovoljni jer smo nešto htjeli a nešto drugo dobili, moramo imati strpljenja u našim analizama. Povijesni tijek, premda veoma ubrzan, ipak traje dugo, a mi možda i nećemo doživjeti rasvjetljenje, no moramo ga analizirati inkrementalistički, korak po korak, jer su nam vizije u ovom vremenskom razdoblju naprosto uskraćene.

Anđelina Svirčić Gotovac

Kratko bih se nadovezala na započetu diskusiju. Kad je prof. Vujović spominjao brojne primjere iz Beograda i pitao kako se mogu usporediti Novi Beograd s Novim Zagrebom, sjetila sam da ta situacija, upravo obrnuta, i nije usporediva s našom situacijom. Nedavno sam u magistarskom radu analizirala zagrebačku regiju, pa time i Novi Zagreb, i primjetila da mu se brojčana veličina stanovnika, od njegova nastanka 60-ih godina 20. stoljeća do danas nije mijenjala. Gotovo nika-

kav porast broja stanovnika nije se dogodio u zadnjih četrdeset godina, što se vidi iz popisa stanovništva iz 2001. godine prema kojem je imao nešto više od 100.000 stanovnika, jednako kao u šezdesetim godinama 20. stoljeća. Vjerojatno je to tako jer Novi Zagreb kao gradska lokacija nikad nije bila privlačna većini stanovnika, i kao takva u nju se nije mnogo ulagalo te je postala i ostala "spavaonica Zagreba" do danas. Novi Zagreb je slijepo crijevo cijelog Zagreba, a i danas je većim dijelom neprivačan te je mjesto jeftinijeg stanovanja, u koji sporije ulaze noviji trendovi gradnje s elitnim stanovima, urbanim vilama i sl. To potvrđuje poznatu tezu o Zagrebu kao gradu na relaciji istok – zapad, do rijeke Save. Riječka Sava dijeli stari od novog Zagreba kao brana ili nekakva barijera koju Zagreb teško prelazi i možda nikad neće potpuno prijeći. Radije se bira smjer sjever, prema Sljemenu i Medvednici kao najpoželjnijim lokacijama danas, nego prema jugu – prema Savi i Novom Zagrebu. U podsljemenskoj zoni gdje god postoji prazno mjesto izniknut će urbana vila, bez obzira što uz nju nema mjesta za parking, ili za stablo, ili za park. Novi Zagreb je i usputna i nezaobilazna stanica prema obližnjoj, trenutno aktualnoj, poslovnoj zoni Buzinu, smještenoj na putu za Veliku Goricu, u kojoj niču brojne poslovne zgrade domaćih i stranih investitora, pa je zbog nje ubuduće moguće očekivati veće promjene i u Novom Zagrebu.

Zdravko Mlinar

U Sloveniji je, zbog malog mjerila teže ustanoviti neke pojave i tendencije u većim naseljima, za razliku od Zagreba i Beograda. Tako treba spomenuti kineske enklave (čtvrtni) koje su nastale u Trstu (umjesto Ponte Rossa), u Beogradu i Zagrebu. Možete li to komentirati?

Alija Hodžić

Ukratko, u Beogradu je još za vrijeme Miloševićeve vlasti boravila vrlo značajna grupa Kineza. Prema njima je u građanstvu bio formiran negativan stav, najvećim dijelom zato jer se tvrdilo da je njihovo prisustvo vezano upravo za tu vlast. Govorilo se čak i to da će dobiti srbijansko državljanstvo i da, s obzirom da ih je mnogo, mogu utjecati na rezultate izbora. Kasnije se vidjelo da su to bila velika pretjerivanja. O tome postoje i neka manja istraživanja vezana uz prisustvo Kineza u Budimpešti i Beogradu. U Zagrebu oni imaju i jedno posebno naselje, na lokaciji Kajzerice, a bave se trgovinom i uslugama. Nedavno sam čitao intervju s jednim mladim Kinezom koji je u Hrvatsku došao kao trgovac. On je niz godina s tom jeftinom robom dobro prolazio, sve dok se jeftina roba nije pojavila i u velikim trgovačkim lancima. Mladi se Kinez sada bavi ugostiteljstvom: on je fleksibilan, sam kaže da se mora vrlo brzo prilagođavati djelatnostima koje donose pro-

fit. Dakle, Kinezi su prisutni i u Beogradu i u Zagrebu, ali po svoj prilici ništa više negoli u drugim sredinama.

Pitao bih kolege Mlinara i Hočevara nešto što je u vezi sa slikom koju su dali o Sloveniji, koja ima, kako su rekli, na svojim rubovima šest relativno velikih gradova: Trst, Goricu, Klagenfurt, Graz, Zagreb i Rijeku. Oni, naime, pod pretpostavkom većeg otvaranja i slabljenja granica mogu biti gravitacioni centri stanovnika Slovenije. Jesu li, zanima me, o tome i kod vas rađena neka istraživanja, neke analize, i ako jesu, volio bih čuti rezultate tih analiza.

Sreten Vujović

To spada u temu o etničkoj heterogenizaciji kao procesu karakterističnom za gradove u postsocijalističkoj transformaciji. Kad je reč o primetnoj imigraciji pripadnika drugih rasa, taj fenomen je u najnovijoj istoriji Jugoslavija imala za vreme ti-toističke politike nesvrstavanja, a sada ga imaju mnogi tranzicioni gradovi u većini njenih bivših republika.

Postoje brojne dimenzije kineske imigracije, a posebno dolaska Kineza u Beograd. Pomenimo prvo političku i ideološku dimenziju ove pojave za vreme Miloševićevog režima. Tada je njegova žena izjavljivala da svaki značajan grad u svetu ima kinesku četvrt, pa treba da je ima i Beograd. Kako bilo, urbanisti su dobili zadatak da odrede lokaciju koja je najpogodnija za trgovinski centar gde će Kinezi biti glavni prodavači, i to je mesto nađeno u stambenom bloku 70 na Novom Beogradu. Međutim, to je jedan poslovni objekat u kome ima pedesetak kineskih prodavnica različite, pretežno tekstilne robe, ali oni tu ne stanuju tako da ne može biti reči o onome što se, recimo, u američkim gradovima naziva China town. Za prisustvo Kineza na Novom Beogradu se zainteresovala grupa studenata i nastavnika s Arhitektonskog fakulteta u Beču. Verovatno su oni došli do zanimljivih podataka o njihovom broju, poslovima, načinu života, itd. Nadajmo se da će i do nas dopreti rezultati njihovog istraživanja. Ponekad se čudim kako kineski imigranti uopšte opstaju. To što oni nude, odgovara potrebama domicilnog pauperizovanog stanovništva. Kinezi se još uvijek snalaze, oni zasad uspešno preživljavaju i predstavljaju se kao marljiva i snalažljiva etnička zajednica. Ima indikacija da su njima Beograd, pa i Srbija, tranzitne destinacije, a da su krajnje neke zapadne zemlje i njihovi gradovi. S druge strane, izgleda da oni ne dolaze samoinicijativno i bez organizovane podrške kineskih vlasti. Čini se, naime, da njihovu emigraciju planski i politički i finansijski podržava njihova matica.

Miloševićev režim je vodio spoljnu politiku oslanjajući se na Rusiju, Kinu, Irak, Libiju, pa se u takvoj politici može videti spremnost da se Kinezima otvore granice Srbije i da im se u dobijanju odgovarajućih "papira" i nastanjivanju daju određene

pogodnosti. U ideološkom smislu to se uklapalo u "ružičaste" antiglobalističke vizije Mirjane Marković.

Sociološki zanimljiva dimenzija prisustva Kineza u Beogradu jeste njihov odnos s Beograđanima i obrnuto. Drugim rečima, postavlja se pitanje spremnosti domaćeg stanovništva za tolerantnu komunikaciju s drugima i drugačijima. Socioloških istraživanja o ovim međuetničkim odnosima nema. Moj utisak je da postoji više latentnih nego manifestnih napetosti i sukoba na relaciji domicilno stanovništvo – Kinezi. Kinezi su se najpre doživljavali kao što su se doživljavale izbeglice i prognanici iz drugih republika ratom zahvaćene SFRJ, kao konkurencija na tržištu rada, budući da su ekonomska kriza i nezaposlenost veliki, a etnifikacija politike prejaka. Otuda su Kinezi bili viđeni kao neko ko im "sreću kvari", ali se taj sukob interesa donekle ublažavao time što u kineskim radnjama radi i domaće stanovništvo. Na sreću, do sada nije bilo ozbiljnih etnički obojenih sukoba nego samo sporadičnih čarki, ali se ne može reći da nema latentnih napetosti. Može se zaključiti da stanje u Beogradu u tom pogledu nije zabrinjavajuće, ali se oseća izvesna nelagoda koja tinja. U svakom slučaju korektan odnos prema kineskim sugrađanima je za srpsku i beogradsku sredinu još jedan ozbiljan test iz multikulturalizma.

Miodrag Vujošević

"Kinesko pitanje" je, međutim, nešto složenije nego što ga je nekadašnja opozicija, a današnja vlast, prikazivala za vreme Miloševićevog režima. Nema sumnje, od sredine devedesetih broj Kineza, došljaka u Srbiju, mahom preprodavaca i trgovaca na malo, naglo je porastao. Njih nije bilo onoliko koliko je opozicija tvrdila da ih je bilo. Čim je opozicija došla na vlast, odmah se uvidelo da su njene ranije procene bile preterane i da njih, zapravo, ima mnogo manje nego što je ranije ustvrđivano. Nastranu motivi režima da privuče što veći broj Kineza, nema sumnje da je njihova najnovija emigracija ka "zapadnom prolazu" jedna globalna stvar, u osnovi ekonomski motivisana i determinisana, i da nema mnogo veze s prilikama u pojedinačnim zemljama. Zatim, Kinezi su konkurentni i uspešni, naročito u jeftinoj odeći/tekstilu i obući i nizu drugih "sitnica", u odnosu na sve druge u regionu (turske proizvođače, novopazarske radionice, španske manufakture jeftine robe, itd.), a što je upravo ono što sebi jedino može priuštiti ogroman broj osiromašenih građana, pa je stoga tražnja za ovom robom neprestana i raste. Prodavnice s robom "sve za po jedan evro" (što je deviza dana i sezone u velikom broju zemalja u regionu), koja je mahom kineskog i drugog dalekoazijskog porekla, niču skoro svakodnevno, ali je glavni centar ovih ekonomskih migranata ipak u novobeogradskom bloku br. 70, poznatom kao "kineski buvljak".

Veoma je zanimljiv fenomen spore i selektivne integracije Kineza u Srbiji koja, međutim, još uvek ne poprima obrise nekakve "akulturacije", a pitanje je kakve perspektive ima među domicilnim stanovništvom, koje ovu grupu neretko po-

smatra najpre kao konkurentsku, nepoznatu i stranu, uz to veoma rezervisanu da razvija intenzivnije kontakte (što se ne odnosi na manji broj pojedinaca, koji su zapravo izuzeci). Ta se integracija manifestuje na nekoliko načina (o čemu, do-
duše, nemamo pouzdanu, sistematsku i zaokruženu evidenciju, jer istraživanja ove vrste skoro i da nema u Srbiji). Najpre, sve veći broj Kineza napravio je aranžmane s lokalnim poljoprivrednicima (baštovanima) u Mačvi, Sremu i drugde da proizvode razne vrste "kineskog" povrća, tako da ga ne moraju više uvoziti iz drugih zemalja. Zatim, ne može biti sumnje da se kroz najam stanova odvija međusobno upoznavanje i druga, mahom rudimentarna interakcija i komunikacija. Na kraju, prema nekim uvidima, stvoreno je nekoliko neformalnih "bračnih" zajednica između beogradskih Kineza i lokalnih Roma/Cigana, pa će iz tih veza, valjda, biti i dečice (što bi bilo prvi put na ovim meridijanima).

Još je važno reći da se čini da gradske vlasti Beograda nisu u svemu naklonjene kineskoj skupini: "zli jezici" govore da je to najpre zbog toga što Kinezi nisu toliko spremni da plaćaju razne vrste formalnih i neformalnih nameta koji se zbirno i eufemistički nazivaju "institucionalna renta u urbanizmu", a što bi bio slučaj i pre 2000. godine.

Dušica Seferagić

Dakako, ne radi se samo o Kinezima. Priča je beskrajno šira, a nije niti počela! Mi smo tako "lijepo" očistili naše zemlje da se čudimo svakom strancu, svakom Kinezu, Crncu, Arapinu, Azijatu, pa i Mađarima, Rusima, Česima..., "što oni tu rade, kupuju nam zemlju i naseljavaju se u njoj, a to je Naša zemlja!". Kako je nastala Južna i Sjeverna Amerika, Kanada, Australija?! Dokle god Kinezi budu nužno prodavali jeftinu robu i jeftinu "klopu", isto tako povremeni Indijci, Indijanci koji sviraju i pjevaju na glavnim trgovima glavnih gradova, dokle god im se budemo čudili, dotle niti Zagreb, niti Ljubljana, niti Beograd i Novi Sad neće biti *svjetski* gradovi, o globalnima da i ne govorim.

Alija Hodžić

Ova je godina od Europske komisije proglašena godinom za unapređenje mobilnosti. Računa se s tim da bi povećanje pokretljivosti radne snage između država članica povećala konkurentnost Europske unije na svjetskom tržištu. Zasada je ta pokretljivost, prema podacima *Eurostata* vrlo mala. Radi se o svega 2% radne snage izvan matične države, članice EU. Pokretljivost se ovdje smatra značajnim indikatorom same globalizacije. Ja sam i dalje zainteresiran za vašu diskusiju u Sloveniji: što je, u ovom kontekstu, s onih šest gradova?

Marjan Hočevar

Ja se slažem s obadvije vaše teze. Prva je što smo sociolozi i uvijek nam jako dobro ide kad kritiziramo nešto, kad smo kritizeri, te vrlo rado proučavamo nejednakost. Svi se slažemo da je ima, ali rijetko proučavamo različitosti u smislu – nije to takav problem kao nejednakost, što je sad u drugoj intervenciji došlo do izraza kod vas. Kinezi su sada uvijek neka prijetnja za povećavanje nejednakosti "kod nas", "u našem konkretnom društvu", "za naše ljude" i uvijek vidimo stvari loše, ograđeno partikularno ili nacionalno, ali ne kao globalne razvojne trendove koji preraspoređuju nejednakost i ukazuju na različitosti. Ali to je samo usput. Druga stvar, nije istina da je samo 2% migranata u Europi. To su podaci koje koristi *Eurostat*, koja je jako konzervativna institucija, kao i institucije koje se bave prostorom. Tamo rade nekompetentni ljudi, užasna europska birokracija. Sada je oko 8% unutareuropske migracije, ali normalno kad je se računa fleksibilno, a ne kao postotak trajno preseljenih koji žive kao domicilno stanovništvo. Mi znamo da više ljudi negdje živi privremeno ili povremeno, a zbog fleksibilizacije rada teško je raditi statistiku.

Reći ću nešto o hijerarhiji globalnih gradova. Slovenci su kao da su najbogatiji na svijetu, da najbolje žive, ne sele se, gotovo nemamo migranata, pogotovo ako se uspoređujemo sa Poljacima, Česima itd. Neki su izračunavali: sada kad je bila Eurovizija, Slovenci neće nikad doći u finale, jer nemaju *gastarbajtera*, i to je gotovo istina, jer je to prvi kriterij za dolazak na Euroviziju. Turska će uvijek doći, Srbija će uvijek doći, a Slovenija neće doći jer nema emigranata i nikad ih neće imati jer su Slovenci jednostavno nemobilni. Ali to je dugoročno vrlo loše. To je autarkija, sasvim protiv trendova. Ništa posebno se ne radi da bi se ljudi selili, jer prva stvar je to da 87% ljudi kod nas ima vlasništvo nad stanovima (po tome smo drugi u svijetu), znači mobilnost je apsolutno nula, izrazito niska, čak i unutar Slovenije, to je u principu hendikep sa stanovišta europske integracije. Ali ako gledamo druge podatke, npr. jako puno ljudi putuje i za to je sve više razloga, ne samo turistički i poslovno, te možemo predvidjeti da će i Slovenci ući u moderne trendove povezivanja.

Znači, šta je s migracijama, je li to nešto što je vezano trajno, ili ono što je 2 ili 3 ili 5 mjeseci pa se to ubraja u privremeni rad? Slovenci su po tome već prvi u Europi jer jako malo ljudi ide vani raditi na duže od 6 mjeseci (iznimka su eurokrati kojih sada ima puno i bit će ih još više). Izgleda da smo mi najbogatiji, najbolji, sve. Ali ja mislim da je na djelu tradicionalna sedentarnost, autarkija koja će se morati preobraziti u modernije shvaćanje odnosa dom/inozemstvo.

Antun Petak

Jeste li posvetili neku pažnju pojavi s vaše granice – između Gorizije i Nove Gorice što se dogodilo – i ima li tu nekih promjena?

Marjan Hočevar

Nemam baš puno toga za reći. Mentalne granice nema, ali ljudi ne migriraju, ne odseljavaju, neće ići živjeti negdje drugdje. Kolega Mlinar je jedanput proučavao: ako bi našeg čovjeka netko pitao što bi uradio sa stanom ako ide na godinu dana negdje drugdje, najčešće se vidjelo da nitko neće stan unajmiti nekome (neće nitko prestatiti "moj" prag, bolje da je godinu dana prazan, ali neću ja nikome dati moj stan). Kada mi proučavamo nivoe teritorijalne pripadnosti, što već godinama proučavamo, 70% ljudi je vezano za lokalni nivo. Nivo Slovenije – nacionalni, ipak je malo niži. Zanimljivi su nivoi Europe i svijeta. Ljudi ne razlikuju globalni od europskog nivoa, što znači: "sve što je izvan nacionalnih granica isto je". Ali ipak je istina, što možda objašnjava autarkiju, npr. ako pratite u nekim statističkim procjenama: Ljubljana je uvijek među deset gradova Europe, gdje se po sumiranju više kriterija, najbolje živi. Opet, druga stvar su kriteriji globaliziranja. Kad Ljubljana ne bi bila glavni grad, ona bi išla dolje na ljestvici postupnog globaliziranja. Gradovi se globaliziraju i ako su najmanji i ako su u klasičnom smislu periferni, to se vidi po statistikama. U Ljubljani nema stranaca, relativno malo stranih korporacija i slično. Ovdje vidim paradoks: Slovenija je u neku ruku post-moderna, a u neku ruku tradicionalna, predmoderna. Paradoksalno je dakle: Ljubljana je jako "neglobalna", puno manje nego Beograd, Zagreb ili Graz u Austriji, ali se u njoj jako dobro živi, barem tako misle ljudi koji tamo žive, a tako ocjenjuju i vani, jer imaju neke kriterije, kulturne, političke itd. Ljubljana je dosadan grad i ovdje je dobro živjeti za onoga tko neće Kineza, Crnca, tko ne želi različitosti (o kojima sam prije govorio); oni hoće imati garaže i kuće prazne da mogu dolaziti kada hoće i sl. Jako konzervativno, tradicionalno, antiurbano! Ali što se tiče hijerarhija, mislim da je globalizacija afirmativna, jer ako ništa drugo, ja to vidim kada istražujem primjer "zatvorene" Ljubljanice: nema priljeva različitih ljudi, pa se onda na neki način ona konzervira još više nego kada smo bili u Jugoslaviji; tada je ona bila u neku ruku otvorenija. Imali smo 20 milijuna "klijenata", to su bili glumci, pisci i svi drugi, a sada imamo samo dva milijuna stanovnika. Zapravo sve je supsumirano u problemu stranoga i domaćega. U tome je Slovenija daleko od (post)modernih društvenih trendova. Ali princip europske integracije djelovat će dugoročno i na Sloveniju, na Ljubljanu, na ljude koji u njoj žive.

Dušica Seferagić

Završna riječ

Na kraju ću dodati još nekoliko informacija o situaciji u Hrvatskoj. Ipak nas veže taj "bermudski trokut" htjeli mi to ili ne. Hrvatska je uvijek bila, a to je i danas, negdje između Slovenije i Srbije, ne samo fizički dakako. Slovenija je, kako poka-

zuju podaci, najrazvijenija od tri navedene zemlje, ali kaže M. Hočevar ima "ruralni vrijednosni sistem" i određenu "zatvorenost" (da ne kažemo ksenofobiju). Srbija još uvijek ide u metropolu, kako iz nje same, tako i iz Bosne i Hercegovine, Kosova i Crne Gore. Vojvodina ima svoj Novi Sad, metropolu Vojvodine. Hrvatska ima piramidalnu mrežu naselja sa Zagrebom kao metropolom na vrhu i u njoj i u Srbiji još djeluju centralizacijske tendencije ali više prema periferiji (suburbiji) većih gradova nego prema samim centrima. Slično, kao što je opisala K. Petovar, grad izlazi u okolicu fizički ali okolica ulazi "kulturalno" u grad (sindrom ibarske magistrale ili dugoselske ceste) čime se uistinu poništavaju razlike selo – grad. Bez obzira na konurbacijske tendencije u Hrvatskoj još uvijek postoje značajne razlike i nejednakosti u prostoru; selo – grad, manji gradovi – veći gradovi; centar – periferija; kontinent – otoci itd. Ili kako je pisao S. Šuvar: "od zaseoka do metropolisa". To je situacija u prostoru Hrvatske. Mogućnost razvoja je u mreži naselja, bližoj dostupnosti i dobrim prometnim vezama. Nije racionalno ni pomisliti da će sva sela biti urbanizirana, a svi gradovi ekološki održivi. S obzirom da "smrt" urbanizma, te neoliberalizam u odlučivanju u društvu i prostoru, predviđanja i nisu naročito smisljena. Je li to kaos pravila ili pravilo kaosa, ostaje nam puno vremena za istražiti.

Iako su naša izlaganja i diskusije bile raznorodne sukladno našim teorijskim pristupima i različitim istraživanjima, mislim da smo postigli neke zajedničke zaključke: sličnost novih društveno-prostornih konteksta, ovisnost prostornih promjena o društvenim uvjetima, rastuća uloga novih aktera koji bitno utječu na promjene u prostoru, te potreba da se – usprkos deregulaciji i padu značaja urbanizma kao planske kategorije – nešto pokuša učiniti sa strane društvenih znanosti odnosno ponuditi znanstvenu podlogu za donošenje odluka o prostoru. Tu počinje i završava naša uloga kao znanstvenika, tu je naša moć i naša slabost.

Ustanovili smo da bolje poznamo svjetsku literaturu, posebno "celebrities", nego što se poznamo međusobno. Najčešća rečenica na ovom skupu bila je: "Ovako je u Srbiji / ili Sloveniji / ili Hrvatskoj", a ne znamo kako je u drugima od tih zemalja. Ovo je porazna činjenica za nas društvene istraživače, iz tako fizički i društveno bliskih zemalja. Na nama je da nastavimo, na ovom skupu obnovljenu suradnju te da se bolje upoznamo kao istraživači, premda se poznamo kao kolege i prijatelji.

Još jedanput zahvaljujem svima i usrdno se nadam da ćemo se sresti jednoga dana u nekom drugom gradu.